

Armenië

**Verslag van een KNNV-reis
17 – 29 juni 2017**

Colofon:

Dit verslag is geredigeerd door Ad. Littel. Hij bedankt al zijn reisgenoten voor door hen toegeleverde teksten: hetzij in de vorm van dagverslagen, hetzij over natuurwaarnemingen. Reisleider André Beijersbergen bedankt hij voor de voorbeeldige voorbereiding van de reis, zoals door de opstelling van informatieve stukken over de geschiedenis van Armenië en over de flora en vegetatie.

De in dit verslag opgenomen foto's zijn gemaakt door de schrijver van het desbetreffende dagverslag of door Ad. Littel, tenzij anders is vermeld.

Ad. Littel gaf dit verslag in eigen beheer uit te Leiden in september 2017. Het wordt ook geplaatst op de website van de KNNV-ARC. Het kan in PDF-format kosteloos bij hem worden aangevraagd via ad.littel@hetnet.nl

Afb. voorzijde: *de kloosterkerk Noravank; Armenië grossiert in mooi gelegen kerken*

Afb. inzet: *een chatsjkar bij Noravank*

Het reisgezelschap, inclusief gids Tamara (mid-voor) en chauffeur Armen (stropdas), poserend in Haghpat. Zie voor alle namen de foto op blz. 39.

Armenië; verslag van een KNNV natuur- en cultuurreis van 17 - 29 juni 2017

Inleiding

(door Ad. Littel)

Er valt niet aan te ontkomen: Armenië neemt zich voor je in. Deels komt dit door wat het land aan toeristen te bieden heeft: mooie landschappen met daarin zowel hoogtepunten van natuur als van cultuur. Maar er is meer. Reizend door Armenië wordt je bij voortduring geconfronteerd met de lange en grillige geschiedenis van dit nu kleine landje. En met de manier waarop Armeniërs hieraan identiteit ontleen en daarin ook zodanig investeren, dat je dit overal als nationale trots ervaart.

Dit heeft ook iets vertederends: een klein landje, omringd door een boze – ja vijandige – buitenwereld. Een noodlijdende economie die deels overeind wordt gehouden door Armeniërs in de diaspora, vooral in de USA en Frankrijk. Mede door de verschillende genocides die het Armeense volk hebben geteisterd, dringt zich een vergelijking met het Joodse volk en de staat Israël op.

Maar behalve vertederend is het land en zijn volk ook imponerend. Imponerend door de rol die het vanaf de vroegste tijden van menselijke beschaving heeft gespeeld in de geschiedenis van het Nabije Oosten. Een brug tussen Mesopotamië en Europa. Imponerend door de rol die een soort van christendom heeft gespeeld in het behoud van identiteit. En imponerend tot slot, door de dapperheid waarmee het land zich in 1991 afkeerde van de Sovjetunie en van het communisme, en daarmee het lot kiezend van een instortende economie, die nu weer beetje bij beetje moet worden opgebouwd met andere producten en handel. Je krijgt warempel het gevoel, dat je als toerist daaraan ook je steentje bijdraagt.

Een groep van 18 Nederlanders reisde in juni van 2017 13 dagen lang naar en door Armenië op een reisprogramma van de Algemene Reiscommissie (ARC) van de KNNV. Het programma was een gelukkige fusie van wat reisbureau Kaukasus Plus Reizen aan te bieden had (een aangepaste vogelreis) en de eisen op botanisch gebied die de ARC stelde en die tijdens de reis werden ingevuld door reisleader André Beijersbergen en de ingehuurd Armeense botanica Tamara Galstyan. Deze laatste ontpopte zich tot onze verrassing ook nog als goede tolk en als gids bij cultuurhistorische plaatsen.

In dit reisverslag is algemene informatie over Armenië opgenomen die André Beijersbergen als voorbereiding heeft verzameld. Dan volgt het reisprogramma, zoals het is gerealiseerd. Vervolgens doen de deelnemers bij toerbeurt een persoonlijk verslag van een reisdag. Tot slot vindt de lezer overzichten van de door de reisgroep gedane veldbiologische waarnemingen:

plantensoorten, vogelsoorten, reptielen en amfibieën en als toetje: vlinders.

In het reisprogramma staan ook de cultuurhistorische hoogtepunten die we hebben bezocht. Deze worden niet in detail beschreven; daarvoor zijn voldoende reisgidsen beschikbaar. De impressies van deze hoogtepunten in de dagverslagen zijn voor dit verslag veelzeggend en toereikend.

Ter verantwoording van mijn redactiewerk merk ik nog op:

- Onze botanische gids heet Tamara. De naam 'Tamar' die zij op haar Russisch-talige website over planten gebruikt, heeft voor wat spraakverwarring gezorgd.
- Teksten van dagverslagen zijn in OTT gesteld tenzij het over het verleden gaat.
- Dagverslagen behandelen niet noodzakelijk alle activiteiten van een dag; de schrijver bepaalde wat zij/hij belangrijk vond.
- In de dagverslagen worden de Nederlandse namen van biologische soorten met een kleine beginletter gespeld, tenzij ze beginnen met een geografische term. Dit conform het Spellingbesluit 1995.
- De schrijvers van dagverslagen zijn vrij gelaten in het gebruik van termen zoals 'een buizerdarend', hoewel het wetenschappelijk gezien 'een exemplaar buizerdarend' moet zijn.
- De spelling van plaatsnamen en andere Armeense verschijnselen in het Latijnse alfabet is een bron van verwarring. Er bestaat geen internationale standaard voor de transscriptie van het Armeense alfabet (39 letters met deels voor ons onbekende klanken) naar het onze. De overheid plaatst als hulp voor buitenlandse bezoekers wel plaatsnaamborden in beide alfabetten. Bij alle andere zaken is er geen duidelijkheid, en verschillen reisgidsen vaak aanzienlijk in hun spelling van voorwerpen (b.v. chatsjkars), voedsel en gewoonten. Voor de spelling van plaatsnamen is de Dominicus-reisgids van Karel Onwijn over Georgië en Armenië (2017) gevolgd.
- Voor de naam van twee buurlanden geldt een vergelijkbaar probleem omdat de formele naam in de Arabische taal is. Gekozen is, om in dit verslag in navolging van de Grote Bosatlas (52^e druk) de spelling 'Azerbeidzjan' te gebruiken; in het Engels ziet men doorgaans 'Azerbaijan'.
- Om de omvang van dit verslag te beperken, is het nogal compact opgemaakt. Foto's tonen in hun twee-kolommengrootte niet alle mooie details van de originelen. Op schermgrootte 130% of meer is vrijwel alles goed leesbaar.

Armenië: contrasterende landschappen

Het uitzicht over een niet door mensen verstoorde kloof vanaf de Hellenistische tempel bij Garni

Uitzicht vanaf de arbeiderswijk bij Sanahin op de metaalfabrieken van Alaverdi. Hiervan is het grootste deel in onbruik. Alleen rechtsonder is nog een deel in gebruik om oud metaal om te smelten. De ongezonde rookgassen worden met een lange pijpleiding naar een bergtop afgevoerd.

Inleiding over geschiedenis van Armenië (door André Beijersbergen, reisleader)

Het Armeense volk kan op een geschiedenis van 3000 jaren terugkijken. Maar ook voor die tijd heeft de prehistorische bewoning van het Armeense hoogland vele invloeden gekend, ook door andere bevolkingsgroepen.

In Armenië wordt elke bezoeker voortdurend geconfronteerd met de christelijke traditie van het land. Maar vooral in het dal aan de voet van de Ararat ontstonden vóór-christelijke nederzettingen, die op hun eigen wijze, met natuurgoden, mythen, zonnepels en rotsinscripties aan de ontwikkeling van het Armeense volk hebben bijgedragen. Heidense offerplaatsen zijn aanwijzingen voor het vermoeden, dat het christendom waarschijnlijk tegen de wil van het volk in aan de toenmalige bevolking werd opgedrongen. Zo'n 8000 jaar geleden, tijdens de eerste bewoningsfase, was het land over het algemeen zeer vruchtbaar, met een vulkanische bodem met lava en as, en met een mediterraan klimaat.

Prehistorie.

In het dal van de Ararat en langs de hellingen van de Aragats liggen talloze prehistorische vindplaatsen, waar hetzij vele skeletresten van de 'Oer-Yerevaner' of 'Homo hrasdaniensis', hetzij rotstekeningen in de grotten en langs de dalhellingen zijn gevonden. Met de overgang van steentijd naar bronstijd kwam de metaalverwerking op gang, vooral rond Alaverdi. In dezelfde tijd werden er in het Araratdal al stenen dammen opgeworpen om de velden te kunnen bevoeien, en dat alles ca. 5000 jaar voor Chr.! In de bronstijd, ca. 3500 jaar voor Chr., worden de eerste stenen pilaren opgericht, tot 5 meter hoge steenblokken bij bronnen of meren, in de vorm van een rechtopstaande vis. In het Armeens heten die pilaren 'Vischap' genoemd, draken, aanwijzingen voor een watercultus. Een van de mooiste Vischap-exemplaren staat in de zij-arkaden van de Matenadaran in Yerevan, de plaats waar de oudste Armeense handschriften worden bewaard.

Vischap

In de IJzertijd, ca. 1000 voor Chr., was de omgeving van Metsamor de plaats waar zich grote ijzersmelterijen bevonden; verder ontstonden in deze tijd de

observatoria, vaak stenen cirkels die lijken op Stonehenge.

Urtartu

De Assyrische naam voor het Armeense hoogland en zijn ruime omgeving was Urtatu. De staat met deze naam had zijn grootste bloei rond 800 voor Chr. en het rijk strekte zich toen uit van de oostelijke helft van het huidige Turkije tot aan het Sevan-meer en tot ver in het huidige Iran. De vesting Erebuni bij Yerevan werd in die periode gebouwd en op grond daarvan noemt het huidige Yerevan zich de oudste hoofdstad ter wereld.

Rond 700 voor Chr. begon een neergang, waarbij het rijk steeds kleiner werd. Uiteindelijk kon men zich niet meer teweerstellen tegen de vanuit het oosten oprukkende Skyten: het grote rijk verdween roemloos uit de hoofden van de mensen, en rond 400 voor Chr. kent de Griek Xenophon in zijn geschriften (de Anabasis) het hele volk niet meer.

Het hele rijk van Urtartu valt nu onder de heerschappij van de Perzen en plotseling duikt dan de naam Armina op, het huidige Armenië. De Armeniërs zetten de tradities van de Urtariërs voort, met dezelfde bevoeiingssystemen, dezelfde oergranen, dezelfde mythen en dezelfde kunstuitingen met vele natuurgoden. Met name het gebruik van een symbool als de levensboom bleef tot op heden, als symbool van de onsterfelijkheid, overal behouden. Ook het gebruik van concentrische cirkels, rozetten en symmetrische figuren, net als het gebruik van afbeeldingen van leeuwen en stieren, wijst op Urtartische ouderdom.

Armenië als koninkrijk en zijn ondergang.

Voortdurend wordt er aan de zelfstandigheid van Armeniërs geknaagd, eerst door een overheersing van de Perzen tot de komst van Alexander de Grote, 330 voor Chr. Daarna komt een Armeens-Perzisch koningshuis aan de macht, totdat in 190 voor Chr. koning Artaxes een echt zelfstandig Armeens koninkrijk weet uit te bouwen, met de hoofdstad Artaschat. Dit wordt beschouwd als het begin van de

gouden tijd voor Armenië, een groot rijk van Damascus tot de Kaukasus.

In de eerste eeuwen na Chr. wisten de Armeniërs zich te verweren tegen vele bedreigingen: de Romeinen vanuit het westen en de Parthen vanuit het oosten. Armenië werd een voortdurende twistappel tussen oost en west, en de belangrijkste steden maakten allemaal minstens éénmaal een verwoesting door.

In de 3de eeuw na Chr. zetten de Romeinen koning Trdat III op de troon en zij proberen te bereiken, dat ook de Perzen hem als koning erkennen. Onder deze koning wordt het christendom staatsgodsdienst, nadat de heilige Gregor, de 'Erleuchter', hem had bekeerd. Vanaf de 5de eeuw ontstaat de gewoonte om op belangrijke plaatsen *chatsjkars*, stenen met een kruis, te plaatsen: die zijn overal in de binnenlanden nog te zien.

In Maastricht is op 15 mei 2016 een Armeense chatsjkar geschonken aan de stad door de Armeense gemeenschap van Maastricht, als dank voor het behoud van het religieuze en culturele erfgoed rond de heilige St. Servatius: hij werd geboren in Armenië.

Chatsjkar aan het Sevan-meer

Tegen de 7de eeuw na Chr. begint de opmars van de Arabische volkeren en in de laatste fase daarvan, rond de 9de eeuw, wordt vanuit Byzantium Bagratani als heerser over de resten van Armenië benoemd. Hij weet het rijkje te consolideren en maakt van *Ani* zijn nieuwe hoofdstad. Deze bloeiperiode duurde maar kort: in de 10de eeuw volgde een nieuwe golf van verwoesting door de Arabische Seldsjuken, waarbij duizenden kerken in het hele land, én in 1064 de hele hoofdstad Ani, werden verwoest. Deze periode wordt wel beschouwd als het begin van de Armeense diaspora.

De ruïnes van Ani

In de tijd van de kruistochten werd door Armeniërs heftig meegevochten met de Europese grootmachten om de heilige plaatsen in het huidige Israël: na afloop van de kruistochten bleven vele Armeniërs als handelaren in Europa wonen, met name in steden zoals Venetië, Genua, Marseille en Parijs. In de 15de eeuw werden de Turken de sterkste macht, het Osmaanse rijk ontstond. Het westen van Armenië werd definitief door de Turken bezet terwijl de Turkmenen en later de Perzen vanuit het oosten ook delen in bezit namen. Perzië liet zich in wreedheid niet onbetuigd en in de 16de eeuw werden, na het verlies van de zoveelste veldslag door de Armeniërs, 300.000 Armeniërs door de Perzische sjah gedeporteerd. Opstanden tegen de islamitische overheersing kwamen herhaaldelijk voor tot in de 18de eeuw, het meest heftig waren ze in de regio Nagorno-Karabach.

Het Armenië van 19de en 20ste eeuw.

In oktober 1827 veroverde Rusland een stuk Perzisch-Armenië en veroorzaakte daarmee nieuw geharrewar over het verloop van de grenzen. In het verdrag van Berlijn uit 1878 werd Armenië officieel verdeeld tussen Turkije en Rusland. Alle beloften over een beetje zelfstandigheid voor het Armeense volk, die in dit verdrag werden gedaan, zijn in de decennia daarna vooral door de Turken geschonden: ca. 300.000 Armeniërs vonden in het Turkse deel de dood, ca. 100.000 van hen vluchtten naar het oostelijke, Russische deel.

In de jaren na 1915 was het Osmaanse rijk verschrompeld tot louter Turkije en droomden vele Turken van een wederopstanding van het grote Osmaanse rijk oostwaarts, vooral door vereniging van Turkije met Azerbeidzjan en Turkmenistan in het oosten. Probleem was echter de plaats van Armenië tussen deze gebieden in. In heel Turkije werd de intellectuele en rijkere helft van de bovenlaag van de bevolking vooral in de steden gevormd door de Armeniërs. Dit was mede een bron van grote afgunst voor de Turken.

In de nacht van 24 op 25 april 1915 begon de Armeense genocide met de moord op meer dan 600 Armeense intellectuelen in Istanbul. Vervolgens werd het grootste deel van de Armeense bevolking in Turkije (in oost-Turkije vormden de Armeniërs veelal de meerderheid) gedeporteerd naar de Syrische woestijn en vervolgens uitgehongerd en vermoord. Volgens verschillende bronnen gaat het hier om circa 1,5 miljoen mensen, de eerste genocide in de recente geschiedenis. Duizenden, vooral rijkere, Armeniërs zagen kans, om te vluchten naar Europa. Het sterk verzwakte Armeense volk kon zich uiteindelijk enigszins handhaven door hulp van Georgië en Azerbeidzjan te benutten en toen in 1918 de Turken nabij Yerevan waren opgetrokken, konden ze in de *Slag bij Sandarapat* teruggeslagen worden.

Het gedenkteken bij Sandarapat

In het verdrag van Sèvres in 1920 (het eindverdrag van de Eerste Wereldoorlog) werd Armenië als soevereine staat door Turkije erkend, maar in hetzelfde verdrag stond ook, dat Turkije grote delen van oost-Turkije zou teruggeven aan Armenië: dat is nooit gebeurd, omdat het hele verdrag door de nieuwe Turkse leider Atatürk als onacceptabel werd afgewezen.

In 1922 werd Armenië veroverd door Rusland en als soevereine staat toegevoegd aan de 'christelijke' Sovjet-Unie.

De laatste decennia.

In 1984 werd de Armeense genocide erkend door de Verenigde Naties, en in 1987 door het Europese parlement. Vanaf 21 september 1991 is Armenië een zelfstandige staat (na een referendum met overweldigende meerderheid), na de ineenstorting van de Sovjet-Unie.

De regio Nagorno-Karabach zorgde in recente jaren voor grote problemen. Dit gebied ligt als een eiland in Azerbeidzjan (op de smalste plek op slechts 8 km afstand van Armenië) en is bergachtig, maar zeer groen en vruchtbaar.

Toen Azerbeidzjan in 1920 tot de Sovjet-Unie ging behoren, bleven de toenmalige veroveringsgrenzen ongewijzigd, maar werd het christelijke karakter van Nagorno-Karabach wél erkend. Lange tijd was het er rustig, maar vanaf 1960 vonden steeds vaker schermutselingen en vervolgingen plaats tussen de islamitische bevolking van Azerbeidzjan en de christelijke bevolking van Nagorno-Karabach.

In 1988 vond een grote moordpartij plaats op de Armeniërs die woonden in de plaats Sumgait. Dit leidde tot een heftige strijd tussen Armenië en Azerbeidzjan, waarbij uiteindelijk grote delen van het betrokken gebied, en het tussenliggende berggebied, door Armenië werd bezet. In 1991 werd de 'onafhankelijke' republiek Nagorno-Karabach gesticht, een door niemand erkende staat. De Azerbeidzjaanse minderheid heeft het gebied intussen verlaten, talloze Armeniërs uit Azerbeidzjan hebben zich er gevestigd: meer dan 1 miljoen vluchtelingen zijn het gevolg van deze oorlog geweest. De status-quo is momenteel wankel, er is geen vredesverdrag en langs de grens vinden regelmatig schermutselingen plaats.

Als gevolg van de oorlog om Nagorno-Karabach hebben Turkije én Azerbeidzjan hun grenzen met Armenië gesloten en voorzien van een 'ijzeren gordijn' met wachttorens en prikkeldraad. Armenië is over land slechts toegankelijk via Georgië en via Iran (één grenspost!).

De grens tussen Armenië en Azerbeidzjan

Armenië is een arm land, maar tegelijk is de hoofdstad Yerevan zeer welvarend en westers: dit is grotendeels te danken aan investeringen vanuit de Armeense diaspora. Niettemin verkeert het land in een voortdurende economische crisis: de werkeloosheid is nog steeds enorm hoog, de natuurlijke hulpbronnen zijn gering, de oude Sovjet-industrie is gesloten en vervallen, en daarbovenop komt nog de schade van de aardbeving in Spitak in 1988.

De economische crisis tussen 1988 en 1994 was extreem: door de aardbeving was de enige kerncentrale van het land, Metsamor, lange tijd buiten gebruik; door de oorlog om Nagorno-Karabach en de sluiting van de grenzen werden de gas- en elektriciteitsleidingen naar Turkije en Azerbeidzjan afgesloten. Gevolg was een energietekort voor alles, o.a. voor de verwarming van huizen. Op grote schaal zijn toen delen van Armenië illegaal ontbost; het hout is verstookt. De sporen van deze tijd zijn nog overal zichtbaar.

Momenteel gaat het economisch steeds beter, het toerisme zit in de lift en investeringen vanuit vooral de USA en Frankrijk geven het land een goed perspectief op de toekomst.

Literatuur :

- Dum-Tragut J. (2014): 'Armenien', Trescher Verlag, Berlin.
- Onwijn, K. (2017): 'Georgië en Armenië', Dominicus landengids.
- Lonely Planet (2016): 'Armenia & Azerbeidzjan'.
- Bradt (2014): 'Armenia (with Nagorno Karabach)'.
- www.wikipedia.nl en www.wikipedia.de

Inleiding over flora en vegetatie van Armenië

(door André Beijersbergen, reisleader)

De Transcaucasus met omliggend gebied, samen dikwijls de Armeense hooglanden genoemd, liggen tussen de Anatolische en de Iraanse hooglanden. Er leven meer dan 5000 plantensoorten en het is daarmee een van de botanisch rijkste gebieden op aarde.

De verschillende delen van het gebied staan onder invloed van de verschillende klimaten: het gematigde Europees klimaat en het zeer droge Anatolisch-Iraanse klimaat. Vooral binnen de families van de Asteraceae, Boraginaceae, Brassicaceae en Fabaceae komt een zeer grote variatie aan soorten voor. Er kunnen vele endemen worden gevonden, zoals binnen de geslachten *Cousinia*, *Centaurea*, *Tragopogon*, *Acantholimon* en vele andere.

Geologie

De Transcaucasus bestaat bijna helemaal uit een afwisseling van diepe valleien en hoge bergruggen, het eindproduct van een krachtig vulkanisme: toppen zijn de Ararat (5100 m) en de Aragatz (4090 m): 85% van het gebied ligt boven de 1000 m en circa 50 % boven de 2000 m. Basaltzuilen op verschillende plaatsen getuigen van gestolde vulkaanactiviteit en obsidiaan-glas is een van de meest opvallende gesteenten, variërend in kleur van zwart tot bruin, soms transparant.

Vegetatie

De vegetatie in het gebied is rijk en gevarieerd. Extreem droge, lagere gebieden worden bezet door een half-woestijnvegetatie met xerofyten. Kale rotsige hellingen lijken verstoken van enig leven, maar in het vroege voorjaar wordt er toch een rijke flora gevonden, zoals *Iris elegantissima*, *Iris lycotis*, *Iris paradoxa*, *Gladiolus atroviolaceus*, *Fritillaria caucasica*, *Tulipa biflora* en *Merendera trigyna*. Zeer bijzonder is hier ook de parasiet *Phelypaea tournefortii*, levend op de wortels van *Artemisia fragrans*.

In hogere, droge regionen zijn de doornkussen-planten wijdverspreid (bv. *Astragalus spec.*).

Bossen zijn betrekkelijk schaars, en alleen aanwezig in de meer vochtige zones.

De half-woestijnen

1. De zoute half-woestijn: in het lagere deel van de Ararat-vlakte (500 - 900 m) komen zilte gronden voor, bedekt met halofyten, voornamelijk Chenopodiaceae. Een extreem zout milieu wordt gekenmerkt door o.a. *Salsola ericoides*, samen met *Tamarix octandra*. Op hogere hellingen voegen zich daar o.a. bij *Suaeda confusa* en *Suaeda altissima*.

2. De gips-klei half-woestijn: de vorming van rode gips-klei-carbonaat bodems met bijmenging van ijzeroxide en mangaanoxide is uniek. Hierin komen als indicatoren voor de kleine eenjarige *Halanthium rarifolium* en *Halanthium kulpianum*. Verder veel eenjarige grassen, *Carthamus gypsicola*, *Amberboa*

moschata, *Stizolophus balsamita*, *Valerianella dufresnia* e.a. Tevens zijn deze terreinen de bakermat van de wilde graansoorten (bv. *Triticum urartu*).

Amberboa moschata

Halanthium rarifolium

3. Zandige half-woestijn: verspreid in de Ararat-vlakte met als indicatoren *Lepidium viscaria*, *Achillea tenuifolia*, *Anthemis candidissima*, *Astragalus oxyglottis* en *A. kochianus*, *Verbascum saccatum*, *Papaver arenarium* e.a. Bij de kleine plaats Vedi ligt een reservaat (de Gorovan Sands), waar deze half-woestijnen optima forma zijn te zien.

Astragalus oxyglottis

4. Artemisia- (of Alsem-) half-woestijn: zeer algemeen op de bovengrenzen van de zoutminnende vegetaties, vanaf 900 m tot 1400 m Vaak op licht geërodeerde heuvels, bedekt met vulkanische tuff (as). De bodem is meestal bruinig en indien geïrrigeerd, erg vruchtbaar. Dominant is *Artemisia fragrans* die pas eind oktober bloeit. Maar de voorjaarsvegetatie is zeer rijk, met *Tulipa biflora*, *Iris*-soorten, *Ixiolirion tataricum*, *Allium*- en *Ornithogalum*-soorten, *Capparis spinosa*, vele soorten van *Acantholimon*, *Cousinia*, *Tomanthea*, *Centaurea*, *Dianthus*, *Papaver*, *Verbascum*, *Euphorbia*, *Stipa*, *Xeranthemum* e.a. Struiken daartussen zijn bv. *Rhamnus pallasii*, *Antraphaxis spinosa* en *Cerasus incana*.

Cerasus incana

Phrygana-vegetatie

Tussen 900m en 1500 m op badlands, vaak kussen-vormige planten van bv. *Acantholimon*, *Astragalus* en *Onobrychis*, soms met *Ephedra procera* en *Celtis glabrata*. In tegenstelling tot de typisch middellandse-zee-vorm, komen hier geen groenblijvende struiken voor.

De Tragacanth-vegetatie is een bijzondere vorm van phrygana, bijna uitsluitend gevormd door (4!) *Astragalus*-soorten, samen met *Onobrychis cornuta*, *Gypsophila aretioides* en *Acantholimon*-soorten.

Onobrychis cornuta

Shibliak

Dit is een Christusdoorn-vegetatie (*Paliurus spina-christi*) op droge, hete zuidhellingen, samen met *Juniperus polycarpus*, *Carpinus orientalis* en vele andere bomen en struiken.

Zoutmoerassen

Hierin een oude bekende, zoals *Glaux maritima*, en vele nieuwelingen zoals *Orchis palustris*, *Frankenia hirsuta*, *Sonchus araratica*, *Thesium compressum*, en *Falcaria falcaroides*.

Bergsteppen

Tussen de 1400 m en 1700 m, een groep vegetaties met grote variabiliteit. Bergsteppen verschillen van alpenweiden door hun overmaat aan droogte-planten, hun andere seizoens-ritmiek en hun karakteristieke zodevorming. Er bestaat een *Stipa*-grassen steppeformatie en een *Trifolium*-grassen steppeformatie met vele Fabaceae, maar ook met Asteraceae, Apiaceae, Lamiaceae en Brassicaceae.

Open bossen

Deze bossen komen voor van 800 tot 2200 m, in drie typische vormen: Juniperus-bos, Pistacia-bos en Eikenbos. Ze bestaan uit korte, tamelijk schaarse bomen en een tamelijk dorre ondergroei, gelijkend op de Shibliak- en phrygana-vegetatie. Juniperus-bossen worden gedomineerd door *Juniperus polycarpus*, zelden door *Juniperus foetidissima*. Pistacia-bos wordt gedomineerd door *Pistacia mutica*. Dit type ontwikkelt zich meestal op oude rivierterrassen in kloven, op gipsbodems, op kalkbodems op zuidelijk geëxponeerde hellingen. Opvallende soorten zijn hier mede: *Cotynus coggygia*, *Acer ibericum*, *Celtis tournefortii*, *Celtis glabrata*, *Rhus coriaria*, *Sorbus persica*, *Sorbus lusitanica* en verschillende soorten *Pyrus*. Open eikenbossen komen alleen in het zuidoosten van Armenië voor.

Gemengde loofbossen

Deze bossen besloegen ooit ongeveer 12 % van het totale oppervlak. Tegenwoordig is het nog maar 9% of zelfs minder, als gevolg van de ernstige energiecrisis in de jaren 1990-2000 (zie het stukje over de geschiedenis van Armenië). Op hoogten van 550 m tot 1200 m heeft *Fagus orientalis* (de oosterse beuk) meestal de overhand in het noorden, begeleid door *Corylus colurna* en *Populus tremula*. De eikensoorten zijn *Quercus iberica*, *longipes* en *hypochrysa*. Op grotere hoogten (bv. boven de 1400 m) kan men vinden *Quercus macrantha* samen met *Pinus kochiana* en *Taxus baccata*, gemengd met *Carpinus betulus* en *orientalis*, *Juglans regia*, *Sorbus aucuparia*, *armeniaca* en *tormalis*, *Pyrus caucasica*, *Malus orientalis*, *Cerasus avium*, *Tilia caucasica* en *cordata*. In het zuiden ontbreken de lindes, de beuk en *Pinus*.

Rivierbegeleidende vegetatie

Deze vegetatie vormt een smalle strook langs rivieren. Algemeen hier zijn *Fraxinus rotundifolius*, *Salix*-soorten, Duindoorn, Zuurbes, Els, Ratelpopulier en *Populus schischkinii*. Vaak zijn er meerdere soorten *Tamarix* te vinden, bv. *Tamarix araratica*, *litvinovii*, *ramosissima* en *kotschyi*. Kenmerkend zijn de volgende klimmers: *Vitis sylvestris*, *Hedera helix*, *Humulus lupulus*, *Clematis vitalba*, *Clematis orientalis*, *Calystegia sylvatica* en *Calystegia sepium*

Subalpine vegetatie met grote kruidachtigen

Tussen 2300 m en 2800 m hoogte is deze vegetatie te vinden, veelal boven de bosgrens. Sommige planten kunnen hier maximaal 2 meter hoog worden. Vele planten worden in Europa als sierplant gekweekt, bv. *Cephalaria*-soorten.

Voorbeelden zijn *Anemone fasciculata*, *Papaver bracteatum*, *Lilium armenum*, *Scabiosa caucasica*, *Cephalaria gigantea*, *Campanula latifolia*, *Tanacetum coccineum* en vele soorten *Delphinium* en *Aconitum*.

Alpiene vegetatie

Boven de 2700 m komen alpenweiden voor met planten die in staat zijn in een zeer korte tijd te groeien en te bloeien. Fraai zijn *Ranunculus aragazii*, *Campanula tridentata*, *Myosotis alpestris*, *Pedicularis crassirostris*, *Hedysarum caucasicum*, *Primula algida* en *auriculata*, *Gentiana djimilensis*, *Gentiana pontica* en *Draba bruniiifolia*.

Hoger dan 3600 m vindt men nog wat typische planten, vooral langs stroompjes. Vaak zijn het endemen, zoals *Vavilovia formosa*, *Galium sosnovskyi*, *Delphinium foetidum*, *Hypericum eleonora*, en *Thlaspi zangezorum*

Vavilovia formosa

Gebruikte literatuur:

- Gabrielian E. & Fragman-Sapir O. (2008) : 'Flowers of the Transcaucasus and adjacent Areas'. Uitg. Gantner Verlag, ISBN 13-9783906166346
- 'The Flowers of Armenia': http://www.tacentral.com/features.asp?story_no=7
- <https://www.inaturalist.org/lists/58752-Flora-of-Armenias-Check-List>
- <http://findarmenia.org/eng/nature/>
- <https://www.acopiancenter.am/data/docfiles/trees-and-shrubs-of-armenia.asp>
- <http://photos.v-d-brink.eu/Flora-and-Fauna/Asia>

Reisleider André in hotel Barsam Suites bezig plantenvondsten op naam te brengen; op dit late uur is verder alleen uw redacteur nog aanwezig; vrijwel alle reisgenoten liggen al op bed.

Reisprogramma

Hier wordt het reisprogramma beschreven zoals het is gerealiseerd. Dit wijkt soms af van het tevoren aan de deelnemers aangeboden programma. In de persoonlijke dagverslagen leest u meer over het programma. De reisroute is aangegeven op bijgaand overzichtskaartje van Armenië. Helaas zijn niet alle bijgeschreven plaatsnamen aangepast aan de spellingstandaard.

- **Dag 1, 17 juni 2017:** heenreis. Vliegen van Schiphol (Amsterdam) naar Zvartnots (Yerevan), met overstap in Kiev (Oekraïne). Overnachten in hotel Barsam Suites te Yerevan.
- **Dag 2, 18 juni:** bezichtiging Yerevan. Bezoek aan Victory Park en monument Moeder Armenië, wandelen over de Cascade, bezoek aan Genocidemonument en -museum, bezoek aan het ruïne en museum van citadel Erebuni, bezoek aan Historisch Museum. Overnachten in hotel Barsam Suites te Yerevan.
- **Dag 3, 19 juni:** excursies naar grottenklooster Geghard en naar Garni. Bij Garni wandeling en bezoek aan Hellenistische tempel. Tot slot bezoek aan botanisch belangwekkend dal ten NO van Yerevan. Overnachten in hotel Barsam Suites te Yerevan.
- **Dag 4, 20 juni:** reisdag met bezoeken van bezienswaardigheden. Eerst bezoek aan klooster Khor Virap ten westen van Yerevan. Dan busrit naar zuiden en bezoek aan klooster Noravank. Ten slotte rit naar oosten naar dorpje Hermon. Overnachting in appartementen van LucyTour Hotel te Hermon.
- **Dag 5, 21 juni:** excursie, deels per jeep, over de bergen ten NO van Hermon (Vayots) en door dal van de rivier Herher. 's Middags nog korte busexcursie naar droge helling ten zuiden van Yeghegnadzor. Overnachting in LucyTour Hotel in Hermon.
- **Dag 6, 22 juni:** reisdag, met onderweg bezoeken aan Selim Pas (3 plantenstopjes en middeleeuwse karavanserai), begraafplaats van dorp Noratus met veel 'chatsjkers', en Sevan Meer met kloosterkerk

Hajravank. Via pas en tunnel naar Dilidzjan. Overnachten in Hotel Haghartsin iets ten zuiden van Dilidzjan.

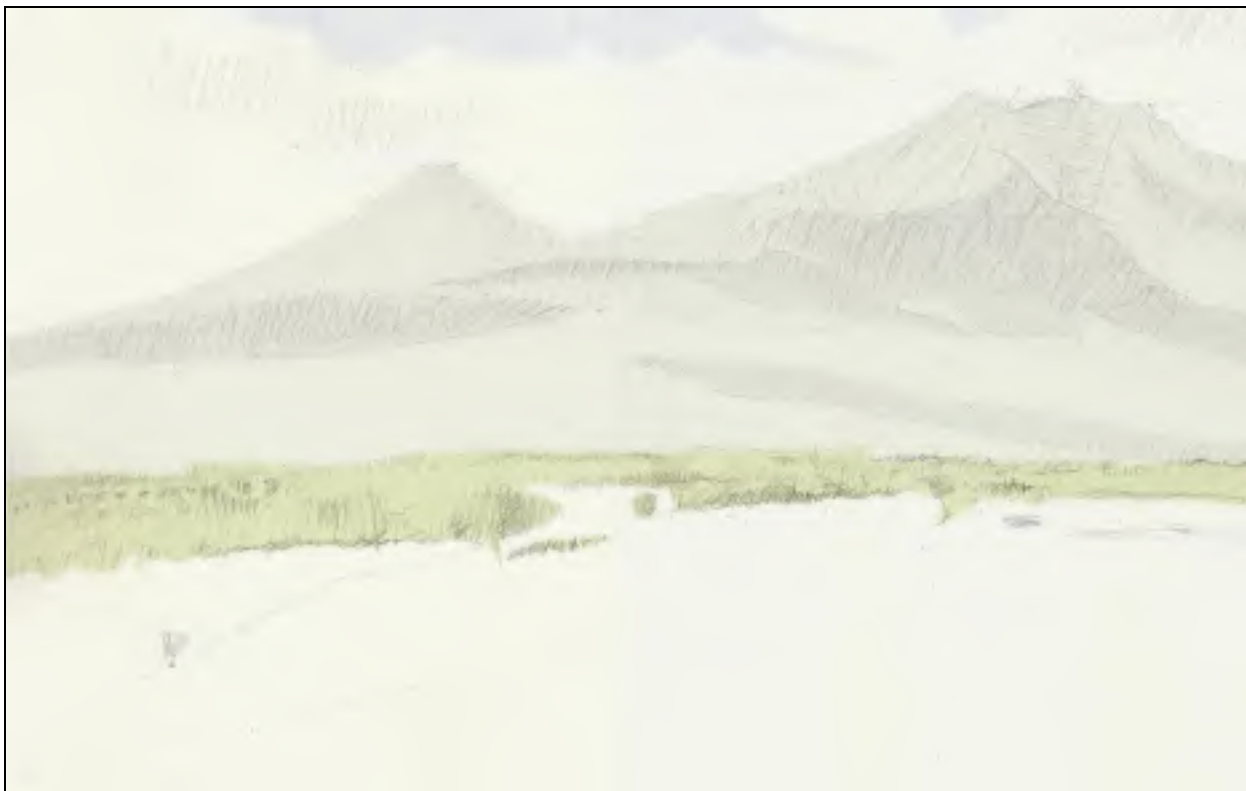
- **Dag 7, 23 juni:** excursie, deels per jeep, naar bergweiden bij Margoavit, ten westen van Dilidzjan. Overnachten in Hotel Haghartsin.
- **Dag 8, 24 juni:** reisdag naar Alaverdi in het noorden van Armenië. Onderweg bezoek aan het oude centrum van Dilidzjan, het klooster Haghartsin ten NO van Dilidzjan, en enkele botanische stopjes langs de noordgrens met Azerbeidzjan. Overnachten in Qefohotel te Haghpat, iets ten NO van Alaverdi.
- **Dag 9, 25 juni:** excursiedag in omgeving van Alaverdi. 's Morgens te voet een bezoek aan het klooster van Haghpat. Daarna een bezoek aan het klooster van Sanahin (gelegen op het plateau boven Alaverdi), een wandeling naar beneden met lunch in Alaverdi, en bezoek aan klooster Akhtala iets meer naar het noordoosten. Overnachten in Qefohotel te Haghpat.
- **Dag 10, 26 juni:** deels excursiedag en deels reisdag. Eerst per bus naar kloosterkerk Odzun ten ZW van Alaverdi. Dan doorrijden naar het zuiden via de Pushkinpas naar Stepanavan en dan naar het westen naar Spitak, de stad die door de aardbeving van 1988 verregaand verwoest werd. Botanische stop – tevens lunch – ten westen van Spitak. Daarna naar het zuiden over de Spitakpas (plantenstop) en vervolgens over de hoofdweg naar Yerevan, met onderweg stopjes bij een Yezidi-begraafplaats en een beroemde banketbakkerij in Aparan. Even voor Yerevan nog een stopje bij het monument van het Armeense alfabet. Overnachten in hotel Barsam Suites te Yerevan.
- **Dag 11, 27 juni:** Excursie naar de berg Aragats; beklimming van de berg met jeepjes tot aan het observatorium; diverse plantenstopjes. Op de terugweg bezoek aan kasteel en kerk van Amberd. Overnachten in hotel Barsam Suites te Yerevan.
- **Dag 12, 28 juni:** Excursie naar enkele kerkelijke bijzonderheden ten westen van Yerevan. Korte bezoeken aan de ruïne van de 'tempel' van Zvartnots en de Hripsimekerk (enige die nooit door aardbeving is verwoest) en een langer bezoek aan het 'Vaticaan' van Armenië, het complex van kerken en gebouwen in Echmiadsin waar het hoofd van de Armeens-apostolische kerk zetelt en een mooi kerkmuseum is. 's Middags in Yerevan een vrij programma, waarin velen een bezoek brengen aan de toeristische markt 'Vernissage' in het centrum en zich daarna verdelen over musea en winkels. Een kleine groep bezoekt de enige moskee van Armenië. 's Avonds het slotdiner in centrum van Yerevan. Overnachten in hotel Barsam Suites te Yerevan.
- **Dag 13, 29 juni:** terugreis. De ochtend wordt nog besteed in Yerevan met een gezamenlijk bezoek aan de (vers)markthal. Lange koffiepauze op terras naast de nieuwe, grote kathedraal. Om 12:25 uur lopen met bagage naar bus; rit naar vliegveld Zvartnots. Omstreeks 15:30 uur vliegen naar Schiphol met overstap in Kiev, Oekraïne.

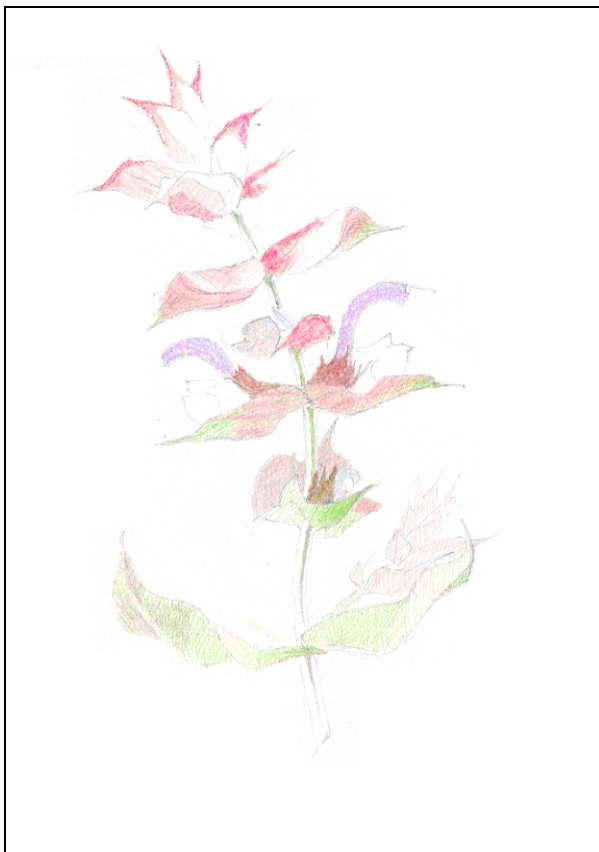
Als je nauwelijks geld hebt, kun je in Yerevan kiezen uit Chroetsjovflats of Stalinflats. Geen van beide is wonen volgens onze standaard.

Dagverslagen door de deelnemers aan deze reis

Ararat gezien vanaf klooster Chor Virap (tekening van Marten Postma)

Een soort salie (*Salvia*) (tekening: Marten Postma)

Een soort wolfsmelk (*Euphorbia*) (tekening: Marten Postma)

Zondag 18 juni 2017: een dag in Yerevan (door Karin Coenen)

Om middernacht rijden we met de bus van Zvartnots Airport naar ons hotel Barsam Suites in het centrum van Yerevan. Onderweg valt de geringe hoeveelheid schreeuwende reclame op die je normaal gesproken in elke hoofdstad op gebouwen en billboards ziet staan. Echter, de meubelzaak met protserige meubels in wit met een gouden randje tovert bij menigeen een glimlach op het vermoeide gezicht. Aangekomen in het hotel worden de kamersleutels verdeeld en kunnen we eindelijk plat. Na een kort nachtje volgt het ontbijt om acht uur. Niets mis mee, maar de kleine appeltjes smaken bitter.

Aansluitend stappen we in de airconditioned bus, en leren onze (botanische) gids Tamara en buschauffeur Armen kennen. Onze eerste bestemming is Victory Park, waar Moeder Armenië staat, gewapend met een grote sabel en een dreigende blik richting Turkije. Het standbeeld zelf is 22 meter hoog en staat op een sokkel van 29 meter. In de sokkel is het militaire museum gehuisvest. Moeder Armenië staat symbool voor vrede door kracht. Het is nog vroeg, maar we leren meteen de warmte van Armenië kennen.

We gaan naar de Cascade. Dit is een soort museum dat tegen een helling is gebouwd met grote fonteinen op verschillende niveaus. Vanuit deze plek heb je een prachtig beeld over de stad en het prachtige park. Via brede trappen lopen we langs de diverse niveaus naar beneden. Prachtige in staal uitgebeelde schoonspringers, in glas en staal uitgebeelde bomen, en levende palmtortels en bonte kraaien die het beeld afmaken. Beneden lopen we door een mooi park met onder andere een theepot van draad, twee springende paarden gemaakt van hoefijzers, een krachtige leeuw, maar ook een reusachtig beeld van een naakte dame

mét sigaret, gemaakt door de Colombiaan Botero. Opnieuw de bus in.

In afwijking van het programma brengen we eerst een bezoek aan Fort Erebuni. Dit bestaat uit een museum met de artefacten en restanten van het fort zelf. Als eerste bezoeken we het kleine museum waarin we een rondleiding krijgen. Daarna klimmen we de heuvel op naar het Erebuni-fort. Het is gebouwd in 782 voor onze jaartelling door koning Argishti de eerste. Door hem is het Erebuni genoemd. Het zou overwinning betekenen, terwijl anderen denken dat het de stad van het vrije volk betekent. Het fort bestond uit drie delen: het religieus, koninklijk en het economisch. De bouwstijl doet denken aan de oude culturen in Mesopotamië en Perzië. De eerste planten en insecten van deze reis dienen zich aan. De bloemen van de "kappertjes" had ik nog nooit gezien. En probeer met die wind de 'zoete sultan' (*Amberboa moschata*) maar eens scherp op de foto te krijgen.

Zo lopen we langzaam naar het fort waar een hop (*Upupa epops*) in een boom onze bewegingen in de gaten houdt. Toch wel een machtig bouwwerk dat hier ooit gestaan heeft. Ook de stenen met teksten in het Armeens zijn indrukwekkend.

Vervolgens vertrekken we naar het genocidemuseum Tsitsernakaberd in een ander deel van de stad. De naam Tsitsernakaberd is afgeleid van de heuvel waarop het monument in 1967 is gebouwd ter herinnering aan de 1,5 miljoen Armeniërs die omkwamen in de nadagen van het Osmaanse Rijk. De vorm van het monument is symbolisch gekozen. De 44 meter hoge spits symboliseert de opstanding van het Armeense volk. De rechtopstaande gedenkstenen met in het midden een Armeens kruis refereren aan de twaalf aan Turkije verloren Armeense provincies. Binnen de constructie op een diepte van 1,5 meter brandt een eeuwige vlam voor de 1,5 miljoen slachtoffers. De 100 meter lange gedenkmuur bevat namen van dorpen en steden waar Armeniërs vermoord zijn. Bij de eeuwige vlam zit een jonge Armeense vrouw te bidden; dat maakt op ons grote indruk.

In een ander deel van het complex wordt de aanleiding geschetst van de genocide en beleefbaar gemaakt met indrukwekkende foto's van de slachtoffers van de afslachting en van de verwoeste kerken.

Aan de rivier de Hrazdan nabij het genocidemuseum in Yerevan gaan we (laat) lunchen in restaurant Monte Christo. Een prachtig rustige en koele locatie aan een riviertje, waar we voor het eerst kennis maken met de Armeense keuken. Beginnend met salade, verse kruiden, zongerijpte tomaten en komkommer met brood, een hoofdgerecht met vlees/vis met aardappel

en Armeense koffie, 'herbal or black tea' met een stuk koek.

Na de lunch (circa 15:00 uur) is er weer energie om nog een museum te bezoeken. We kiezen voor het Museum van de Geschiedenis, gelegen aan het schitterende 'Plein van de Republiek', het grote centrale plein. Een deskundige en goed Engels sprekende gids leidt ons via vele zalen als het ware door de tijd van de Armeense geschiedenis. Een zeer indrukwekkende verzameling kunstvoorwerpen en oude gebruiksvoorwerpen. Helaas mogen we niets fotograferen; speciale suppoosten zien hierop streng toe. Wanneer een nieuwe zaal wordt aangekondigd met meer recente zaken – zoals wandkleden – haken enkelen van ons af wegens vermoeidheid. Maar de 'hards' halen uit hun toegangskaartje wat er in zit.

Het is al na zessen als we terugkeren in ons hotel. Nauwelijks tijd om te verfrissen, want het diner staat op het programma. Daarvoor lopen we weer het centrum in. Heerlijk gegeten, daar niet van, maar het bord hoeft niet meteen weggehaald te worden als ik het bestek neerleg. Tja, ieder land z'n eigen gebruiken. Terwijl we langs de fontein van het centrale plein terug lopen richting ons hotel, verzamelen er zich allemaal mensen. Ze gaan op de trappen rondom de fontein zitten en dan blijkt ineens waarom. De muziek gaat aan en de fontein laten een waterballet zien in verschillende kleuren die de muziek volgen. Het is een prachtig zicht en zittend op de warmte afstralende trappen voor het museum voel je geen drang om op te staan. Het is een hele mooie afsluiting van onze eerste dag in Yerevan.

Maandag 19 juni 2017: wandelen bij Garni

(door Nico van Putten)

Voor het ontbijt heb ik een leuke ontmoeting met Frederik Hemmes, enthousiaste reisleader van Djozer. Het groepje Nederlanders dat hij begeleidt, slaapt ook in ons hotel en doet vandaag dezelfde bezienswaardigheden aan. Hij doet me denken aan een reisleader op Spitsbergen die Arja en ik een keer gehad

hebben en die met hetzelfde enthousiasme als Frederik mensen lekker kon maken voor de excursie van die dag.

We gaan op weg naar Garni voor de Hellenistische tempel uit de eerste eeuw. We rijden naar het oosten

de stad uit. We stoppen eerst nog bij het monument Ararat (charents) Arch dat in 1957 is opgericht en een adembenemend uitzicht heeft op de berg Ararat. De eerste die ik zie, is Frederik Hemmes, die dezelfde stop heeft gemaakt.

Ik lees het gedicht dat op de Ark staat:

Travel the world: you will never find

A crest as pure as Ararat's

As an impossible road to glory

I love my Masis Mountain

(Masis is de plaats in Armenië waar we ons bevinden)

Een tegenwicht tegen deze dichterlijke, maar wat hoogdravende woorden, vind ik in de man op de trekharmonica ernaast met zijn Nike-trainingspak, zijn lachende gezicht met stompjes tanden als ik geld in zijn bakje doe en een foto van hem maak. Bij de verlaten wijnterrassen zien we een hop, gierzwaluwen en bijeneters op elektriciteitsdraden. We lopen langs een stroompje waar een oude houten bank overheen is gelegd als brug. Ik loop achter Ad, die zijn grote vlindernet naast zich draagt om onder meer de Kardinaalsmantel te vangen.

Dan wandelen we door het dal langs de vulkanische rotsformaties: *Symphony of Stones*, waar huis- en Alpengierzwaluwen nestelen en vliegen. De rotsen zijn indrukwekkend, net orgelpijpen.

Het is of de oude goden vol op het orgel spelen, bepeins ik. Halverwege het dal zien we het tempeltje boven op de rotswand staan. Via een geitenpaadje omhoog. Het is een flinke klim met dit mooie warme weer. Ik loop puffend van de hitte en de klim achter Soan Lan, die in het Engels aangesproken wordt door een Russische man, die met vrouw en vriendin de wandeling omlaag maakt. Ze zijn heel hartelijk en dragen kleren of ze net van een strand aan de Kaspische zee komen. Ik meng me in het geanimeerde gesprek. We maken kennis. De Rus heet Oleg

Kopchinskir, zijn vrouw Tatiana, de vriendin heet Tamara. Hij blijkt nogal gefortuneerd te zijn met zijn 3 huizen in Rusland en veel bezoeken aan het buitenland. Spreekt ook heel goed Engels. Ik maak foto's van het drietal samen met Soan Lan. Met nieuwe energie loop ik verder.

In het dorpje Garni zijn veel toeristen, maar er komen ook Armeense boeren op ezeltjes het dorp in. Je kan er huiden van een vos en wolf kopen. Dat doen we maar niet. De tempel, de enige overgebleven tempel in Armenië uit de voorchristelijke periode steekt indrukwekkend af tegen het berglandschap erachter. We lunchen in een restaurant in het dorp. Bij de lunch schudt Ad zijn verzameling vlinders van die dag uit op een bord. Een kleurrijk stilleven, alhoewel... twee vlinders lijken nog een beetje te leven: ze bewegen hun vleugels nog.

We gaan na de heerlijke lunch op weg naar het grottenklooster van Geghard, waar de legende van de *Holy Spear* speelt: over een broer en zuster die een zodanig God liefhebbende kerk wilden bouwen, dat zij hierdoor eeuwig zouden voortleven. Uiteraard lieten ze toch het leven. Vlak voor hun dood kwamen de apostelen Thaddeus en Bartholomeus in de kerk met de speer van Romeinse legionnaire Longinus, die was gebruikt om in het lichaam van Christus te steken, toen hij aan het kruis hing. De speer, die daarna als heilige speer beschouwd werd, beschermt sindsdien het Geghard klooster tegen natuur- en menselijk geweld. Althans zo wil het geloof.

We hebben geluk: onder één van de bogen die de kerk schraagt, begint een kwartet genaamd *Tiramayr* Armeense religieuze muziek te zingen. De mannen in een zwarte pij, van boven afgesloten met een gouden gesp, de vrouwen in lange gewaden met goud afgezet en vergulde hoofddeksels. De hoofdzangeres Lusine

Ordukhanyan zingt met een betoverende mezzo-sopraan een gewijd lied, soms vallen de anderen in, de mannen met tenor en bas. We luisteren als vastgenageld aan de grond als de andere vrouw met haar sopraan het Armeens kerkelijke lied afsluit. Eigenlijk zouden wij, het publiek, met een hartstochtelijk applaus moeten bedanken, maar dat doe je in een kerk niet.

Enigszins beduusd verlaat ik de Geghard en sta voor een steenkruis en besef de schoonheid en symboliek: het kruis geeft de levensboom weer, de doorgaande lijnen in de vorm van druiventrossen de eeuwigheid van het leven.

Op de terugweg naar Yerevan maken we nog een wandeling bij een gebied met grotten. We lopen over een bruggetje, waar zakdoekjes in de struiken zijn aangebracht. Een kunstenaar heeft een gipsen arm gemaakt die recht uit een rots omhoog steekt. De ringvinger en duim raken elkaar.

Ik herinner me dat Jos heeft uitgelegd wat de betekenis hiervan is. De zakdoekjes bij een gewijde plek zijn een herinnering voor God aan een verzoek, bij voorbeeld een verzoek om genezing. De hand geeft het teken van de heilige drie-eenheid. De ringvinger

die de duim aanraakt geeft de eenheid van het goddelijke en menselijke in Jezus aan.

We stuiten op een stenen kapelletje, waar een oude mevrouw en twee jongens aan het werk zijn. We kunnen ze niet verstaan, maar duidelijk is dat ze met een restauratie bezig zijn.

Langs de buitenwijken rijden we terug naar het centrum van Yerevan, langs de morsige flats, met een bos elektriciteitsdraden langs de gevel. Ze worden Chroetsjovski's genoemd, naar de Russische leider. De appartementen zijn heel klein, in tegenstelling tot de flats die indertijd naar Stalin zijn genoemd. Ik vraag Tamara, onze gids, hoe zij woont. "Gelukkig woon ik in een Stalinflat", antwoordt ze.

In Yerevan eten we in een restaurant, waar we buiten aan prachtig gedekte tafels zitten. Arja en ik zitten naast Pieter en Marijke. Het is er zo gezellig dat Pieter en ik besluiten de maaltijd te beëindigen met een glas Armeense cognac. Helaas wordt er besloten om ineens snel op te stappen om de bus te halen en moeten we de cognac ad fundum drinken. Buiten gekomen, blijkt er een misverstand te zijn en duurt het nog drie kwartier voordat de bus er aankomt. Dit kan het gevoel, een heerlijke dag beleefd te hebben, niet wegnemen. Wachten hoort erbij in Armenië. Het geeft je bovendien de kans de sfeer van het avondleven in Yerevan tot je door te laten dringen: meestal goed geklede mensen, de jonge vrouwen en meisjes vaak hooggehakt, kleine kinderen nog laat op straat. Afgezet door de bus, blijven we nog lang genieten van de gekleurde fonteinen en muziek op het Plein van de Republiek. Ik stel me voor dat arme kinderen in Armenië later als ze volwassen zijn, denken: wat waren we gelukkig op het Plein van de Republiek. Dat gevoel had ik in ieder geval wel.

Dinsdag 20 juni: naar het zuidoosten (door Hilde van Straten)

Stipt 8 uur 's morgens staat iedereen klaar bij de ingang van het hotel met zijn bagage. We lopen naar het Plein van de Republiek, *Hanrapetutyán Hraparak* in

het Armeens, probeer dat maar eens te onthouden, waar de bus ons oppikt. Het plein heeft allure met grote statige gebouwen die het omsluiten en fonteinen

die 's avonds voor een fascinerend schouwspel zorgen. We laten Yerevan voorlopig achter ons. Zondag hebben we in ijtempo een rondje stad gedaan, net genoeg om een indruk te krijgen van wat je hier nog zou willen zien. Hopelijk komt het er nog eens van. Het is heilig buiten, daardoor is de berg Ararat niet in z'n volle glorie te zien. Ik denk dat een bezoek in voor- en najaar daar betere kansen op biedt. In de bus zijn de kaarten zo langzamerhand geschud. Voorin zitten de gezelschapsmensen, achterin degenen die in alle rust naar buiten willen kijken. De geluiden van voorin dringen als flarden af en toe door naar de achterste geledingen. Achterin word je telkens verrast door een nieuwe wending in het programma; de communicatie is schaars. Prima, we laten ons verrassen. Ik geniet van de mooie tocht door de laagvlakte langs de rivier de Araks; al sinds de oudheid is dit een vruchtbaar landbouwgebied. Ook als ongelovige ben ik me bewust van de impact van het gegeven dat deze streek al genoemd wordt in het Oude Testament. "Zolang de aarde bestaat zullen zaaiing en oogst, kou en hitte, zomer en winter, dag en nacht niet ophouden". Dat werd door God toegezegd, nadat de ark van Noach op de Ararat gestrand was en de aarde begon op te drogen (Genesis 8:22). Een mooie gedachte, de onwrikbaarheid van de dingen.

Ons eerste doel is het klooster van Khor Virap. Het ligt praktisch op de grens van het niemandsland dat Turkije en Armenië van elkaar scheidt. Bij het klooster staan verkopers klaar met duiven in de hand. Tegen betaling kun je er een weg laten vliegen in de richting van de (onbereikbare, want in Turkije gelegen) Ararat.

Khor Virap en de landbouwvlakte

Het klooster is schitterend gelegen en relatief rustig voor zo'n belangrijke bezienswaardigheid. Een groep Amerikanen beklimt de trappen, sommigen moeizaam, op verkeerde schoenen of vanwege lichamelijke ongemakken. Ze zien er Armeens uit en zijn ongetwijfeld op bezoek in het land van hun voorvaderen. Later in de kerk, wordt een groepje jonge Amerikanen door een priester gezegend. Hij vraagt hen, om de Armeense traditie, taal en cultuur te blijven bewaren en eren. Waarschijnlijk zijn ze niet actief gelovig, want na de zegening lopen ze niet achterwaarts de kerk uit, zoals ik andere devote christenen wel heb zien doen. Buiten spreek ik een Armeens-Nederlands meisje. Ze vertelt dat ze voor het eerst alleen naar Armenië is

gereisd. Voorheen ging ze uitsluitend voor familiebezoek. Ze zegt dat ze niet zoveel met Armenië opheeft, omdat het een land is met "ouderwetse ideeën". Ze is zich duidelijk aan het losmaken van de ge- en verboden uit haar jeugd en ziet nog niet de bijzondere waarde van haar cultuur en achtergrond. Maar ja, ze is 21. Komt nog wel. Ze waarschuwt ook nog, dat een taxiritje van 20 minuten niet meer dan 1000 dram (€ 2) mag kosten.

Aan de voet van het klooster ligt een uitgestrekt kerkhof. Terwijl de veldbiologen onder ons het terrein afschuimen, vind ik een steen om op te zitten in de schaduw van een schaarse boom. Het is heet vandaag.

Als we het plaatsje Ararat zijn gepasseerd, wijst Jos op de viskweekvijvers zuidelijk van de weg. Alleen toegankelijk met speciale toestemming en een feest voor vogelaars. Hier zie je naast allerlei rietvogels, o.a. kleine zilverreigers, de Armeense meeuw en de dwergaalscholver. Men probeert de vogels te verjagen, zonder succes overigens: ze zijn getalsmatig in de meerderheid. De vis zal met hen gedeeld moeten worden. Nu komen we vlakbij de grens met Azerbeidzjan. Hermetisch gesloten. Daardoor moet het verkeer van en uit Iran en andere plaatsen omrijden door de regio Vayots Dzor. Een rit van voorheen 2 uur duurt nu 8 uur.

Jos vertelt, dat hij een paar weken geleden in de bergen aan de noordkant van de weg is geweest. Met een gids op zoek naar o.a. het dwerghoen. In het gebied komen veel steenbokken voor. Het terrein is in handen van een rijke Rus, die het als jachtgebied gebruikte. Hierdoor verdween de fauna in rap tempo. Onder druk van natuurorganisaties is de Rus radicaal veranderd en beschermer van het gebied geworden. Nu wordt er niet meer gejaagd en hoopt men dat de beer en wellicht het luipaard er weer terugkomen. Onze tocht gaat over de pas Tukh Manuk (1795 meter). Bij Areni slaan we af naar het klooster van Noravank.

Noravank betekent 'Nieuw klooster', maar het dateert al van de 12^e eeuw. Het is adembenemend mooi gelegen en ontroert door z'n eenvoud en de symboliek van de vele aanwezige chatsjkars, de voor Armenië zo karakteristieke kruisstenen. De afbeeldingen representeren meestal de 'Tree of Life' en mandala's die het eeuwige leven symboliseren.

Noravank

Tamara wijst op de bijzondere afbeelding in de timpaan boven de Gregoriuskerk van de goddelijke drie-eenheid. Verderop een afbeelding van een duif met daarboven de Armeense letter 'V', verwijzing naar de heilige geest.

Ze vertelt dat elk klooster meerdere kerken heeft, waarvan er altijd één gewijd is aan de heilige Gregorius. De monniken hielden zich met 7 kennisgebieden bezig: het schrift, de retorica, dialectica, wiskunde, meetkunde, sterrenkunde en muziek. Altijd bij een vijandelijke inval werden de kloosters als eerste vernietigd, probeerde men de kennis te vernietigen. Tamara lijkt geroerd als ze het vertelt.

Het loopt tegen half 3 als we verder rijden door het wijnbouwgebied van Areni naar Yegeghnadzor, dat oogt als een grote plaats. Aan de buitenkant van de stad ligt aan een zanderige straat de wijnproeverij waar we ook gaan eten. We drinken een glas witte wijn, vervolgens bij het hoofdgerecht een glas rode wijn en bij het dessert wodka en cognac. Alles wordt, zoals ook in de voorgaande dagen, opgediend in een ongelooflijk hoog tempo! De stemming zit er naarmate de maaltijd vordert, goed in! Het eten in Armenië is buitengewoon met zoveel verse groenten en kruiden, heerlijke gestoofd vlees en gegrilde groenten, al is twee keer per dag soms wat veel. Maar toch: van botanische plantenreis naar culinair genieten. We worden nog onthaald op een dans, uitgevoerd door een meisje van – ik schat – een jaar of 10. We horen dat ze les krijgt in Armeense dans en dat dit haar eerste 'optreden' is. Het is aandoenlijk om te zien. Ze krijgt een luid applaus. Ik vind het mooi om te zien, maar toch hou ik er niet zo van. Ik wil dit meemaken op een Armeens dorpsplein, te midden van de Armeniërs, dan weet ik dat het niet voor mij als toerist wordt opgevoerd.

Voldaan en enigszins beneveld (André krijgt nog een fles mee) stappen we in de bus voor de tocht over de M10 naar onze eindbestemming: Hotel LucyTour in het dorp Hermon. Bij Shatik slaan we af en volgen een prachtige smalle bergweg langs een rivier, de Yeghegis. Aan de oever zullen we later waterspreeuwen zien.

LucyTour in Hermon is een vakantieresort dat nog in ontwikkeling is. De gastenverblijven zijn apart staande huisjes of wat grotere huizen voor meerdere gasten tegelijk. Het personeel is behulpzaam en vriendelijk. In het – helaas overdekte – zwembad nemen Soan en ik een duik, voordat we weer met een groepje de heuvels op struinen op zoek naar planten en vogels. Ik loop wat verder omhoog. Zittend in het gras tussen de talrijke bloemen word ik beloond met een wieweelpaartje in de hoge populieren aan de overkant van het dal. Insecten zoemen voorbij, af en toe blaft een hond. In de verte zie ik de naar de grond gebogen hoofden van mijn medereizigers. Af en toe een uitroep van verrassing bij het aantreffen van een nieuwe soort. Geuren waaien over. Vrede.

Opnieuw eten, dit keer in het zelfbedieningsrestaurant. Daarna trekken de determineerders zich terug. Ik zie ze later onder wat schaarse verlichting op het buitenterras zitten, laptops en boeken over de Kaukasische flora bij de hand. Hoor ze met elkaar discussiëren.

In bed lees ik nog wat in Grossmans '*Reis door Armenië*'. Trefzeker en met humor fileert hij zijn belevingen en ontmoetingen, waarbij zijn gedachten net als de mijne steeds sprongetjes en omwegen maken en hij opeens heel ergens anders is dan waar hij zich daadwerkelijk bevindt. Een mooie dag is voorbij.

Woensdag 21 juni 2017: Bergrit van Hermon via Goghtanik, Herher, Vayk en Yeghegnadzor terug naar Hermon (door Soan Lan Ie)

Om 7 uur vogels kijken met Jos; de groep bestaat uit Jos, Ed, Pieter, Marijke, Frieda, Marten, Wim en Soan Lan. We lopen door het hek de heuvel achter LucyTour

Resort op. Mooi, stil, zon. De bloemen staan prachtig; we horen een specht en later zien wij hem goed. Het is de Syrische bonte specht, voor velen een nooit geziene

soort. Ook de zwartkopgors laat zich zien en horen en als extraatje in het dal tussen de bergen horen we wielewalen en zien wij er vijf! De ekster is hen aan het pesten. We lopen rustig verder en fotograferen af en toe bloemen en zelfs een stilhangende geel-zwarte libel.

En dan is het weeral tijd voor het ontbijt. Er is zowel warm als koud buffet met als hoogtepunt Armeense laagjes-taart; die met chocolade heet 'Goats's milk' en die met witte laagjes 'Napoleon', vertelt Tamara, onze gids. Ze laat een foto van haar zoons zien van 23 en 19; mooie mannen. Vandaag nemen we lunchpakketten mee en Marten en Arja blijven thuis. Marten gaat tekenen, lekker in de schaduw. Arja heeft rugklachten en gaat, heel verstandig, de confrontatie met een ruige jeeptocht niet aan. Zij vermaakt zich met wandelen in de omgeving. Snel spullen pakken en ook de teelens gaat mee; of hij gebruikt gaat worden valt te bezien. Een extra rol toiletpapier is geen overbodige luxe! Vandaag komt ook de afritsbroek in beeld, want hoogvlakbezoek in volle zon en bloemen kijken vergt een goede bescherming. Smeren maar!

We vertrekken in een colonne van 6 witte wagens, bestuurd door jonge Armeense mannen, die amper Engels verstaan. De bagage en de lunchpakketten gaan achterin en we scheuren weg. Slecht wegdek, kuilen en losse stenen maken dat het niet snel gaat, al doen de heren goed hun best om bij elkaar te blijven; sportieve rijstijl zullen we maar zeggen. Veel geslinger en bochtenwerk en langzaam klimmen we het dal uit tot achterlangs de basaltkam die wij vanuit Lucy Tour zien, zelfs tot wij erop kijken en haar later uit het zicht verliezen, door naar het volgende dal. De eerste stop is bij een grote weide, die ons allen lyrisch en gelukkig maakt. Iedereen duikt het veld in voor planten en vogels.

Opeens roept Jos: "dwergarend met torenvalk in de clinch". Mooie overvlucht met baltsgedrag, duiken en zweven, een prachtig gezicht. Maar dan duikt iedereen

weer in het gras om de bloemenpracht te aanschouwen.

Bij de tweede stop zijn we hoger en kijken we over de bergen en zien de eerste sneeuw. Weer een prachtige weide ligt er voor ons. Ad heeft veel te vertellen over de diverse soorten vlinders; Frieda en Ria luisteren aandachtig, maar verdwijnen als er weer een bijzonder exemplaar in zijn net verdwijnt. Ed en Karin verdiepen zich in een speciale orchidee. We zien een schapsherder met kudde en hond de weiden doorkruisen. Bij de stop naast een droge bedding op weg naar een 'momentje voor mijzelf' zie ik de *Phelypaea tournefortii*, de knalrode parasiet die op alsem-soorten groeit, een plaatje!

Jos vindt een nest met grasmusjongen en wij staan te dichtbij om de moeder terug te laten komen op het nest; ze is er zenuwachtig van. We maken afstand en dan komt het weer goed. Bij de volgende stop staan we bij een oude vuilnishoop en dat trekt vogels aan. We zien ook sprinkhanen en kevers. En heel mooi vind ik het vedergras met de zon erdoorheen. Het stuwmeer van Herher, dat er azuurblauw uitziet, zien wij in de verte beneden liggen.

Dan is het tijd voor de lunch. Ons pakket bevat een volledige maaltijd! Lavashrolletjes met groenten, kaas en kruiden, een tomaat, een augurk, water, appeltjes

en een stuk koek. Dit komt niet op! Ed wil zijn tomaat wel ruilen tegen een augurk en Ria geeft haar tomaat zelfs weg aan Soan Lan. Altijd fijn, tegen de dorst. De chauffeurs gaan ook even eten, in Herher, een dorpje terug. Ze gaan zelfs carpoolen! Hilde en Soan Lan zitten een poosje ruggelings op een steen, heel gemakkelijk.

Na de copieuze lunch gaan Frieda en Soan Lan speuren; we vinden kapotte kopjes met mooie randjes en nemen er een mee voor Marten. Er zijn ook weer genoeg vogels te horen en te zien, zoals een ondersoort van de grote gele kwikstaart. Ook zijn er bruine, harige kevers op een gele schermbloemige en zien wij gras met netjes rupsen. De grote grijsblauwe rups met de bruine streep op de rug en lichte haartjes hebben we eerder gezien. Welke vlinder gaat hier uit komen?

Dan is het weeral voorbij en roept André ons naar de auto's. Na een slingerende, hotseklotse route stappen we weer bij Armen in de bus. Even tanken in Yeghegnadzor, en dat geeft ons de gelegenheid nog een versnapering te nuttigen zoals koffie of een ijsje. Nico zit meteen aan de koffie. Even bijkomen van de warmte in de schaduw onder de rode Coca Cola-parasols. Iedereen drinkt water of cola om af te koelen.

En dan is het tijd voor de terugreis. Hilde en Soan Lan verheugen zich op de schone was, die in ons huisje ligt. Als we aankomen, zit Marten lekker te tekenen en toont ons zijn productie. Hij heeft het heerlijk gehad en zelfs een plant getekend met roze bloemen die niemand kent. Alom hilariteit bij André, Bouke, Pieter en Marijke.

Arja heeft zich goed vermaakt met een wandeling in de streek en lezen. Wij frissen ons op en de schoenen mogen luchten op de vensterbank buiten. In onze jurkjes naar het buffet, waar weer een ruime keus is van gerechten. Na het eten gaan Frieda, Marten, Hilde en Soan Lan naar het café om te schrijven aan ons verslag en te kijken bij de plantengroep. Nog heel even de gespotte vogels checken met Jos, maar dan buigen André, Ad, Lida, Maaïke, Tamara en Jos zich weer geconcentreerd over het determineren en benoemen van de gevonden planten aan de hand van foto's en boeken. Tamara is hierbij onmisbaar.

Wij gaan aan de abrikozenvodka en die bevalt ons uitstekend, straf, maar zeer smakelijk; daar gaan wij goed van slapen. Naast het terras wordt door een groep jongeren uit het nabije dorp een Armeense volksdans geïnfocend. Men danst in een halve kring met de armen om elkaar heengeslagen; de muziek is weemoedig. De avond valt. In de verte een kwakende kikker. Een enkele ster pinkelt aan het firmament...., waar zijn de andere sterren gebleven? Het is weer een mooie dag geweest, ons bed wacht en we slapen als rozen.

Donderdag 22 juni 2017 van Hermon naar Dilidzjan (door Ad. Littel)

Wat een geluk, dat ik een dagverslag mag maken op de wereldfeestdag van de zomerzonnwende. Dat het buiten regent, is niet leuk, maar mijn feestgevoel lijdt er niet onder. We mogen de tijd nemen voor ons ontbijt, want we gaan pas om 9 uur vertrekken. Hier in Hermon is dit ontbijt zeer goed verzorgd. De warme

zaken, zoals worsten, zijn volgens mij meer voor de (desgevallende) Russische gasten bedoeld, want ik zie niemand van onze groep zich daaraan vergrijpen. We lijden ook bepaald geen honger hier of elders op deze reis.

Iets voor 9 uur zijn ook de koffers van de verst en hoogst gelegen appartementen bij de bus aangekomen en wordt er ingeladen. Dit mag best wel even duren, want in het beekje dat voor de resortingang stroomt loopt een waterspreeuw en dat is leuk toneel. Ik neem de gelegenheid te baat om van de toegangspoort een *Arctia villaca* (roomvlekbeer) te verwijderen en in mijn stikpot te stoppen. De grootste critici van mijn vlinderhobby kijken naar de waterspreeuw.

We zijn nog nauwelijks vertrokken, of we stoppen alweer. Aan de overzijde van het dalletje is een vrij steile bergwand en Jos verwacht daar steenbokken. Vandaag helaas niet, maar wel lammergier en wieweelaal. Voor vogelaars is elk stopje in Armenië leuk. En marge wijst Tamara op de heerlijke geur van olijfwilg; de nu van de regen druipende bladeren geven de geur goed af. Nooit geweten.

Vervolgens een poosje stevig doorrijdend over de grote weg noordwaarts naar de Selim Pas (2410 m) passeren we enkele pittoreske boerendorpjes waar de tijd spreekwoordelijk stil staat. Stevig doorrijden is niet 'hard rijden', want we klimmen vrij steil en moeten zo nu en dan een wat oude vrachtwagen proberen in te halen. Het is meer het voornemen om niet meer spontaan te stoppen, maar pas op en nabij de pas zelf met drie plantenstopjes uit deze pas te halen wat er inzit, nou ja: op leeft.

Onobrychis cornuta

Enkele kilometers voor de pas is de eerste stop bij goed te beklimmen berghellingen die overdekt zijn met een mooie einde-voorjaar-flora. Bosjes langs een waterloopje leveren voor vogelaars kansen op leuke zangvogels.

Ik kom voor de planten en weet niet hoe snel ik namen moet schrijven. Er komt geen einde aan. Zoals gezegd, is het vroege voorjaar met zijn bol- en knolgewassen hier voorbij en vinden we mooie dingen uit vele families. Alles fotogeniek. Ik noem enkele bijzonderheden: *Aethionema pulchellum* (een kleine kruisbloem), *Onobrychis cornuta* en *Astragalus galegiformis* en leuke lipbloemigen uit de genera *Scutellaria*, *Sideritis* en *Phlomis*.

De volgende stop, net voor de eigenlijke pas, is bij een Middeleeuwse karavanserai en heeft vooral dit opmerkelijke bouwwerk als doel. Hier besef je opeens terdege, dat het hier meer Midden-Oosten is dan Europa. Hier liep de Zijderoute door onherbergzame berggebieden, waar de kameel een heel geschikt transportmiddel was. Ik verneem dat er op deze routes elke kleine 30 km een karavanserai is geweest, want dat is een dagmars van een kameel. Het nog vrijwel geheel intacte gebouw dat wij nu zien is één van de weinige die zijn overgebleven. Mede dankzij de zware uitvoering in natuursteen. Binnen begrijp je direct waar mensen sliepen en waar kamelen lagen, en je komt helemaal in die sfeer. Het schaarse daglicht dat binnentreedt door de rookgaten in het dak staat mij gelukkig enkele mooie sfeerfoto's toe.

Aan de plantengroei rondom de karavanserai is goed te zien, dat we veel hoger zitten in een zone waar de sneeuw nog niet lang is verdwenen: *Gladiolus kotschianus*, *Dactylorhiza euxina*, maar ook *Cephalaria gigantea*.

De derde stop vindt plaats net over de pas, waarachter zich een mooi smeltwatermoeras bevindt. Er ontspringt hier ook een beek die noordwaarts kronkelt. We zien niet alleen dat dit een botanische lusthof is, maar signaleren ook direct twee Armeense boerenvrouwen die met vers geplukte kruiden langs de beek naar hun zomerboerderij lopen. De poging tot communicatie van Marijke en Hilde met deze vrouwen mislukt door de taalbarrière, maar onze aandacht wordt wel gewaardeerd en de inhoud van de kruidentassen wordt bekeken.

Ook na deze ontmoeting weten we nog steeds niet, of de grote rol van verse kruiden in de Armeense keuken een gevolg is van armoede of van traditie. Ik denk: beide. Van de hier groeiende plantensoorten vermeld ik graag *Polygonum bistorta*, *Buglossoides arvensis*,

Crambe armenica en enkele *Silene*-soorten. De camera's hebben het druk.

Vanwege het tijdstip en het mooie landschap wordt besloten om hier de lunch te nuttigen. Helemaal in rust lukt dit niet, omdat sommigen worden afgeleid door een witte kwikstaart in het beekje en een ortolaan op een rotspuntje boven onze hoofden, terwijl anderen nog geen genoeg hebben van de bloemenweelde rondom de zitstenen waarop wij eten uit onze lunchpakketten.

Tamara tussen de orchideeën

We zijn zo onder de bekoring van de Selim Pas dat een kilometer verder weer wordt gestopt; nu bij de afslagweg naar een gehuchtje met enkele zomerboerderijen. Enkele reisgenoten lopen een eindweegs naar dit dorpje, vooral om de verruïneerde boerderij te bekijken die zich als eerste aandient. Ik heb het even gehad met de inspanning en noteer enkele plantensoorten, terwijl ik overdenk of die boerderij verlaten is omdat de aanleg van een hoogspanningslijn pal langs de boerderij in de communistische periode heeft gezorgd voor een angstaanjagend aantal gevallen van leukemie, dan wel of het gebruiken van een zomerboerderij in Armenië tegenwoordig geen business-model meer oplevert.

Maar nu moeten we echt weer noordwaarts. Dus afdalen van die Selim Pas richting Sevanmeer! We

hebben nog veel excursiemomenten in het programma.

Aangekomen bij dit immense meer, dat ligt op 1800 m hoogte en de bijnaam 'het blauwe oog van Armenië' draagt, zien we meteen de Armeense meeuw, de enige hier broedende meeuwensoort. Indrukwekkender vind ik ons bezoek aan het dorp Noratus en meer speciaal de begraafplaats aldaar. Deze hoedt de grootste verzameling van chatsjkars/kachkars van heel Armenië (transscriptie uit het Armeense alfabet gaat nooit loepzuiver). Welnu, dat is ter plaatse ook genoegzaam bekend. Dus als wij uit de bus het grote terrein van deze begraafplaats oplopen, worden wij meteen belaagd door oudere vrouwen met heel veel wollen kledingstukken aan (koud hier), die ons producten van hun breikunst willen verkopen. De volhardendheid waarmee ze ons aanspreken, imponeert mij, maar ze hebben natuurlijk ook geen alternatief.

Nadeel van deze enorme verzameling chatsjkars is, dat ze hun bijzonderheid verliezen. Een paar ervan bij een kerk vind ik passender. Je gaat onwillekeurig meer op de gekke dingen letten, zoals grote praalgraven met beelden, de geëtste foto's van de overledenen en de bankjes die sommige families bij een graf hebben gebouwd, zodat bezoekers daar zittend een poosje kunnen mijmeren of herdenken. Als Frieda mij vertelt, dat ze op zo'n bankje een groep vodka drinkende mannen in goede stemming aantroef, denk ik eerder aan een aantal werkloze hangmannen (zoals we die vaker overdag in het buitengebied met vodka bezig zien) dan aan een groep broers en neven die hun overleden grootouders eer komen betuigen.

Ons eerste vogelstopje aan het Sevanmeer levert door de stevige regen geen leuke waarnemingen op. Door dan maar naar het kloosterkerkje Hajravank, dat mooi op een rotspunt van een schiereilandje staat, maar waar het ook regent. De kerk blijkt echter vooral oud te zijn en niet mooi qua bouw of interieur. Onze aandacht gaat meer uit naar een kwak die zich op een bootsteiger ophoudt en een mooi gelegen maar wat verlopen gebouw waarin in de communistische periode Russische schrijvers rust en inspiratie mochten opdoen.

Uit diezelfde periode stammen de vakantiedorpjes waarlangs we vervolgens rijden. Zelden zag ik zulke sneue oorden. Hier staan ook veel voor huidige Armeniërs betaalbare vakantieverblijven: bouwketen, zeecontainers en olietanks waarin ramen en een deur

zijn gesneden. En zowaar twee hotels in aanbouw, maar dat al sedert 1992. Iets sfeervoller ziet het eruit in de wat grotere plaats Sevan, waar betaalbare campings en bungalowparkjes aan het water liggen.

Het schrijvershuis

We stoppen niet, want druilregen en klok prikkelen tot doorrijden. De Sevan Pas betekent weliswaar een klim, maar we passeren hem goeddeels ondergronds door een tunnel van misschien wel twee kilometer. Hier eenmaal uitgekomen, bevinden we ons opeens in een zeer bosrijke streek met op de bergtoppen grote 'alpenweiden'. Enkele reisgenoten roepen dat dit typisch Zuid-Beieren is. Als we na een afdaling met enige haarspeldbochten opeens bij ons hotel Hagartzin blijken te zijn aangekomen, begrijpen we dat het dit landschap is, waardoor de plaats Dilidzjan (waarbij ons hotel ligt) een sedert lange tijd favoriet vakantieoord is. Het woord 'Kurort' is zelfs passender.

Maar ons hotel is niet zomaar een vakantiehotel voor meer welvarende gezinnetjes. Het blijkt al snel ook een conferentieoord uit de communistische periode te zijn, groot opgezet en geschikt voor meerdaagse vergaderingen van partij kader met de partijtop. Er is zelfs een praalzaaltje waar de partijtop kon vergaderen en een rustkamer voor ministers e.d. (al of niet uit andere Sovjetlanden). Alles heeft hier echter 24 jaar stilgestaan, wat dankzij het redelijke onderhoud voor een unieke sfeer zorgt.

Om groepen als de onze te behagen, zijn de hotelkamers wel voorzien van nieuw badkamermeubilair.

Het eten dat we om 19:00 uur van een zelfbedienings-tafel mogen kiezen, is prima. Maar de hoeveelheden zijn beperkt, waaruit ik begrijp dat de exploitatie van dit enorme complex zorgwekkend is.

Maar wat een eer, om met de andere plantenliefhebbers vanaf 20:15 uur in de luxe kleine vergaderzaal te mogen botaniseren! Tamara en haar handige PC helpen ons weer geweldig bij het benoemen van lastige gevallen. André controleert de meeste waarnemingen dan nog wel op het internet, waardoor er enkele malen leuke meningsverschillen ontstaan, omdat wij moeilijk kunnen aanvaarden dat planten die wij menen te kennen uit Europa, in de Kaukasus toch een eigen naam hebben gekregen. We hebben gezonde twijfel over de wetenschappelijke onderbouwing ervan. Tamara echter totaal niet, maar ze kan erom lachen.

Ik heb behoefte aan veel bier. De bar blijkt verbouwd tot provisiekamer voor de grote hotelkeuken. De hotelmanager vind ik doende achter een PC in zijn kantoor, en hij haalt uit een koelkast de gewenste verversingen. Dat maakt enkele reisgenoten jaloers, zodat de manager nog goede zaken doet.

Zonder wat rust en contemplatie kan ik nooit slapen. Met Lida drink ik op onze kamer nog wat spiritualiën, waarna ik om 00:15 uur heerlijk in slaap val. De zonnwende ben ik totaal vergeten; mijn hoofd zit vol met Armeense indrukken.

Armenië 23 juni van Dilidzjan naar boven naar Margoavit (door Maaike Vervoort)

Ons hotel ligt een beetje buiten Dilidzjan, dus ik ben benieuwd naar deze stad. Het blijkt echter weinig meer dan een rotonde te zijn, met verspreide hotels en sanatoria er omheen en op de heuvels. Grote attractie is een standbeeld van 3 hoofdrolspelers uit de film Mimino, een Rus, een Georgiër en een Armeen. Er staan zelfs bussen met toeristen bij stil.

Maar wij gaan verder, naar daar waar de bus niet kan komen. Aan de weg naar het westen staan jeepjes voor ons klaar, en na een kwartiertje asfaltweg hobbelen we over landweggetjes naar boven. We stoppen aan de bergvoet eerst bij een mooi weilte met heel veel orchideeën en irissen. Verder gaat het

omhoog, naar een dennenbosje met klein wintergroen en koraalwortel.

We worstelen ons allemaal in het bosje, maar later blijkt dat deze plantjes overvloedig langs de kant van

de weg staan. Nog een stopje bij een lokale esdoornsoort met rode vruchtjes: *Acer trautvetteri*, een soort die Tamara heeft bestudeerd om uitsterven te voorkomen. Hoger, inmiddels op 2450 meter en boven de boomgrens, hebben we een wat langere stop. Prachtige alpenweitjes. Peperboompjes.

Daphne

Rhododendron

Lunch te velde; ze proberen ons zoveel krachtvoer te geven dat we onze gids kunnen bijhouden, maar dat lukt niet. Het is frisgroen onder onze voeten. Helaas komen we er ook achter waarom: in regen en onweer gaat een jeepje nog verder naar boven, de anderen staken en gaan rechtsomkeert.

Lager gaan we dan maar de berm van de 'provinciale weg' bekijken; één jeepje had dat niet doorgekregen

en heeft het stadscentrum van Dilidzjan verkend. In de berm staat de mooi geel bloeiende Scrophulariacee *Rhynchocoris orientalis* in groot aantal.

En ook twee soorten *Campanula*. Een kilometer verderop stoppen we nog even, omdat Tamara op de helling boven de weg *Dictamnus caucasicus* ziet staan; een zeldzame en bovendien indrukwekkende Rutacee die veel van een lelie weg heeft.

Op de terugweg rijden we tot slot langs verkopers op de stoep met geheimzinnige volle emmers; het zijn oesterzwammen uit het bos en maiskolven.

's Avonds eten we in een plaatselijk pension aan lange tafels in een 'jordaanpaleisje'. Een vitrine met mooie bordjes uit diverse tijdperken en windstreken. De nieuwsgierigen onder ons gaan na afloop nog even naar de winkel aan de overkant, waar voor bodemprijzen vodka wordt verkocht.

Zaterdag 24 juni: Noordwaarts; de dag van Soan Lan (door Ed Stikvoort)

Verrassend: eenieder is vandaag ruim op tijd met zijn of haar hele hebben en houden bij de bus. Keurig volgens plan, om negen uur, stuurt Armen dan ook vakkundig de luxe touringcar van het terrein van Hotel Haghartsin. Veilig en beheerst koerst hij door de bergen noordwaarts naar Dilidzjan, gelegen op een paar kilometer afstand. In het centrum houden we

even halt bij een Drammen-tap vlakbij een rotonde. Gisteravond is immers in deze stad na het diner door meerderen onder andere flink sterke drank ingeslagen, en hoewel spotgoedkoop, hebben zodoende vele Armeense Drammen vanuit Nederlandse portemonnees de lokale economie een boostje gegeven.

Bij het monument aan de andere zijde van de rotonde is het op dit vroege uur al druk. Busjes en auto's braken er geregeld pelgrims uit, die over de neus, de vinger of de arm van de Armeense, Russische en Georgische acteurs wrijven. Want dat stelt het monument voor. Het brons van die delen glanst opvallend geel en helder. Ik snap nu waarom. Hoewel? Eigenlijk ook niet. Wat is het lonkende verhaal erachter? Een klein stukje verderop bezoeken we Grigor Hovsepyan, volgens Tamara de beste houtsnijder van de stad. Maar zijn werkplaatsje is nog niet open, al meldt zijn buurman dat hij er aankomt. Een souvenir-winkeltje vlakbij is echter al open en die maakt dankzij het verslapen van Grigor een vliegende start van de dag mee. Duizenden Drammen vliegen alweer uit de portemonnees. Als de meute is uitgekocht, is uitge-slapen Grigor inmiddels al aan het werk. De KNNV-ers hebben vooral belangstelling voor de Armeense letters die hij heeft gemaakt. Soan Lan wil graag de letter die staat voor onze M. Laat ie daar toevallig net mee bezig zijn! Hij maakt hem gelijk voor haar af. Een cadeautje voor Margriet; wie kent haar niet. Ik. Als we afscheid nemen, heeft ook Grigor een commercieel goed begin van deze dag meegemaakt.

Terug bij de rotonde moeten we even wachten op de lunchpakketjes voor onderweg. Snel tappen enkele spijtoptanten, zoals ik, nóg wat Drammen uit de muur. Het voer is snel afgeleverd en de koers verlegt zich nu noordoostwaarts, om na een tiental kilometers de afslag naar het Haghartsin-klooster in de bossen en de bergen te nemen. Het laatste stukje moeten we te voet.

Tamara ontdekt een vogelnestje (een soort orchidee) 'onder' ons, op de steile helling. Als ik voorover over de vangrail hang om zo dichtbij mogelijk te kunnen fotograferen, tuimelt mijn waterflesje uit mijn rugzak een paar meter naar beneden. Pieter vindt dat ik dat flesje daar niet kan laten liggen. "Echt niet? Het is steil en de grond heel rul; dat is gevaarlijk", werp ik tegen. Pieter is onverbiddelijk. "Oké ... Maar als ik dan toch ga, zal ik ook gelijk het vogelnestje van dichtbij fotograferen." Met de wandelstok van Marijke, die met gemak vele centimeters de rulle grond inzakt als steun, lukt het veilig. Zo, flesje terug én goede foto's van deze parasitaire orchidee. © Karin komt er ook al aan, zonder stok. Maar ja, zij is de jongste van de club.

Vogelnestje – *Neottia nidus-avis*

Als ik terug ben geklauterd, vind ik de groep een stukje verderop wéér aan de vangrail. Jos is al een stukje de helling afgedaald om een bloeiend rood bosvogeltje (ja, bosvogeltjes kunnen óók bloemen hebben) op de foto te zetten. Het kunstje van daarnet

herhaal ik weer, ditmaal zonder stok. Als Karin dat kan, dan ... Ik zie er zelfs uitgebloeiende bleke bosvogeltjes en ook staan er weer vogelnestjes. Het allerlaatste stukje naar het klooster zijn we uit het hellingbos, maar op de rotsige wanden van de kloof bloeit ook van alles. Een fraaie ridderspoor doet zijn best om tussen het slangenkuid niet op te vallen, maar zijn schoonheid wordt toch opgemerkt. Dan dwarrelt de groep uit over het kloostercomplex, waarvan de vroegste delen uit het midden van de 11^e eeuw stammen. Het is recent gerestaureerd, wat duidelijk te zien is. Niet iedereen is gecharmeerd van de manier waarop (met duidelijk nieuwe steenblokken), maar ik vind het wel 'eerlijk' en informatief om zo te kunnen zien wat nieuw en oud is. Enkele Armeense monniken zitten er gemoedelijk in de schaduw van een grote boom, terwijl om hen heen vele toeristen en KNNV-ers krioelen.

In gebed in het Hagartsin-klooster. (© Ed Stikvoort)

Tot slot volgen we Tamara even het bos achter het klooster in. Nog voor we het geboomte bereiken is er al van alles, dat de aandacht trekt. Veel bekijks trekt de boomkikker die ik toevallig ontdek, als ik een bloedooievaarsbek op de foto wil zetten. Het dier gaat er zelfs eens extra goed en toegankelijk voor zitten in het zonnetje. De schat. Zie hem eens mooi zitten op een tak!

Boomkikker – *Hyla arborea* (© Ed Stikvoort)

We zien zóveel leuks, dat we maar hooguit tweehonderd meter bospad afleggen vóór de gegunde tijd alweer op is. Het indrukwekkendst vind ik wel het mooie exemplaar van de vuurwerkplant. Ook weer op een steile helling, maar ik ben nu geoefend. Wow, wat een beauty is dat!

Treuzelend vanwege al het moois dat ik op de terugweg zie, tref ik de groep gelukkig achter de

koffie bij een uitspanning bij de bus. Koffie bleef ik na het ontbijt niet meer, want dan blijf ik piesen. Een steengraaveur in het kraampje ernaast trekt mijn aandacht. Hij krast trefzeker een illustratie van een sigarettenpakje na op een platte steen van hooguit zeven cm doorsnee. Knap hoor.

Soan Lan is helemaal blij met het Engelstalige kookboek van Armeens eten dat ze in een tweedehands-winkeltje aan de andere zijde gescoord heeft. We herkennen er zowaar heel wat van de gerechten in die we de afgelopen dagen tijdens de overvloedige maaltijden voorgeschoteld hebben gekregen. De foto's laten het water in de mond lopen. Toch heb ik geen trek; ik heb ook vanochtend weer flink van het ontbijtbuffet genomen ... Vooral de yoghurt was ongelooflijk mild en lekker.

Terug op de hoofdweg vervolgt de route noordoostwaarts door een groen en fraai dal. Iets voor Ijevan houden we bij een stuwdammetje halt. Langs de oever zien we heel veel zwanenbloemen. Die wilde Tamara ons graag laten zien - erg zeldzaam in Armenië - maar haar enthousiasme smooit in de woorden van André: "Daar hebben wij er miljoenen van."

Het is ook lunchtijd; de gevulde zakjes worden verdeeld. Vandaag zit er een frisse rauwkostsalade bij en een heerlijke wrap, gevuld met 'pulled chicken'. Zoals elke dag geef ik mijn reuzentomaat weg aan Soan Lan en krijg een pakje vruchtensap terug. Anderen stoppen me nog een pakje sap en een salade toe. Oei, ik groei dicht hier.

Daarna struint een deel van de groep nog even over een droge kalkhelling met soorten die aan West-Europese kalkhellingen doen denken, zoals zonneroosjes en gamander. Er vliegt ook een aasgier over, maar die waarneming gaat aan mij voorbij. Tja, als plantenliefhebber kijk ik meestal naar de grond. Ik troost me met de gedachte dat ik de soort al vaak en goed op Menorca zag.

Verder en verder voert de route naar het noorden van Armenië, tot vlak bij de grens met Azerbeidzjan. Hard gaat het niet, want snelwegen zijn er hier niet en voor onderhoud van het asfalt is in dit erg arme land maar beperkt budget. Toch voel ik me nimmer onveilig. Armen is een fantastische chauffeur die de weg goed 'leest'.

Bij Achajur steken we noordwestwaarts en verandert het groene, boomrijke berglandschap in golvende heuvels met vergelende steppen. In de rijdende bus roept Jos: "Scharrelaar links op de draad!" Ik zit links en krijg deze forse lichtblauwe en bruine vogel meteen fraai in beeld. Het blijken er zelfs twee te zijn. Wow! Na een poosje rijden stappen we uit om even in dit landschap rond te kijken. Er zijn nogal wat vogelliefhebbers in de groep en die staan op een rijtje langs de vangrail het lager gelegen deel in te kijken. Ze steken mooi af tegen de blauwe lucht. Ik sta aan de andere kant van de weg en wil ze daarom op de foto zetten, maar dan niet met alleen hun ruggen erop. Foto's met alleen ruggen vind ik meestal lelijk. Ik wil gezichten zien. "Hé, moet je eens achter je kijken," roep ik dan

ook hard en druk mijn camera af. "Dankjewel!" roep ik, en ga verder plantjes kijken.

Verstoorde vogelliefhebbers in met steppevegetatie begroeide heuvels van N-Armenië. (© Ed Stikvoort)

Ze kunnen er wel om lachen. Pas later zal ik op de foto zien hoe verstoord ze omkeken. Op een paar na dan, want de gemiddelde leeftijd van de groep was met bijna 67 jaar hoog te noemen. Dan wil het gehoor wel eens te wensen overlaten en zijn de spieren niet meer zo soepel.

Via haarspeldbochten slingeren we omhoog, richting Voskepar. Nu zijn we echt dichtbij Azerbeidzjan. Het uitzicht op het overgangslandschap van de bergen naar de laagvlakte, inclusief een blauw stuwmeer en een minivulkaankegel, is fraai. We krijgen er op verzoek twee minuten om een foto te maken, maar dat worden er meer dan tien. Deadlines worden tijdens deze trip sowieso moeiteloos overschreden door velen, zelfs de reisleader, maar ook niet gehoord ... Een stukje verderop laat Tamara voor de liefhebbers de bus stoppen, zodat we even het bos langs de weg in kunnen lopen. Hier staan erg veel bremrapen en *Astrantia maxima*, zeg maar een zeer groot uitgevallen Zeeuws knoopje, maar dan helemaal zachtroze van kleur. Bijzonder dat de bloem naar onze koningin is vernoemd. Of was het andersom? Anyway, wat een beauty!

Astrantia maxima, een groot uitgevallen, roze Zeeuws knoopje. (© Ed Stikvoort)

Bij Voskepar zien we vanuit de bus de gevolgen van de oorlog in de jaren negentig tussen Armenië en Azerbeidzjan aan ons voorbij trekken. In een enclave van de laatste zijn de bewoners verjaagd en de huizen verbrand. Met een grote bocht rijden we naar het uiterste noorden en rijden in de richting van de Georgische grens. Opvallend zijn de rotsblokken hier en daar op markante punten en die met het rood, blauw en oranje van de Armeense vlag beschilderd zijn: opgelet, dit is Armenië!

Hier buigen we zuidwestwaarts af en rijden door een prachtig, nauw, groen en rotsig dal. De weg is hier maar smal en er rijdt weinig verkeer. Soan Lan beleeft er haar finest hour: ze ziet een trein! Eerst halen we die in, maar uiteindelijk is die toch echt sneller. De weg is plaatselijk namelijk een gatenkaas, dus dit dal zou ook best het Emmenthal genoemd kunnen worden. Spoorrails hebben we vaak gezien, maar er rijden maar weinig treinen op. Zo gaat er maar twee keer per week vanaf Yerevan een trein naar Georgië. Soan Lans waarneming is dus een goeie twitch.

Tegen vijf uur kiest de chauffeur een zijweg en stijgen we slingerend over haarspeldbochten uit het nauwe dal omhoog, naar een soort plateau waarop het dorp Haghpat ligt. Via een landweg vlak langs de klifrand bereiken we ons hotel.

Wow, wat een schitterende plek! We hebben er een fantastisch uitzicht over de omliggende bergen, de kloof en het plateau aan de overzijde ervan. Terwijl de meesten een lommerrijk terras met grote glazen bier opzoeken, laat ik gauw mijn spullen in de hotelkamer achter en loop in de richting van het dorp met zijn klooster. De laatste staat nu immers fraai in het late middaglicht. Het dorp oogt heel arm, maar dat is ook eigenlijk gelijk de charme ervan.

Bij het hotel terug kijk ik snel even door de telescoop van Jos. Die staat gericht op een nest van een vale gier met jongen op de steile klif aan de overzijde van de kloof. Tsjonge, de natuur is hier echt overal, én dichtbij.

Het diner is zoals steeds uitstekend, maar de dames van de bediening zijn nogal nors en lomp, wat afwijkend is en best gek voor dit toch wat luxere en fraai gelegen hotel. Ze komen erg Russisch over. Nee, niet mijn type vrouw. Helemaal niet, zelfs. Ze halen de borden van de eerste ronde al weg, nog voordat we ermee klaar zijn. H'm. Maar ik laat het gebeuren. Mijn buurvrouw aan tafel Hilde biedt echter verzet en weet haar bordje te behouden. Girl power!

Er is al veel eten op tafel gezet, waaronder heerlijke pasta en draadjesvlees, maar we krijgen zelfs nog meer. Een grote groep mannen verderop in het restaurant heeft vandaag het klooster bezocht en namens hen wordt nu aan de andere gasten klaargemaakt schapenvlees uitgedeeld als goede daad. Het smaakt me uitstekend. Als toetje krijgen we ijs met vers geplukte morellen van de bomen in de tuin van het hotel. Pfff, ik ben afgevuld.

Van het avondgebeuren maak ik verder niks mee, want ik zit op mijn hotelkamer achter mijn laptopje dit dagverslag te tikken (...) en stap daarna moe en tevreden mijn bed in. Morgen zal ik horen dat er in het dorp nog vleermuizen zijn gezien, dwergooruilen en boomkickers zijn gehoord en dat het theedrinken in het café van Flora erg gezellig was. Om het op zijn Oost-Zeeuws-Vlaams te zeggen: het was een schone dag.

Zondag 25 juni 2017: de omgeving van Haghpat

(door Wim Kuijper)

Gewekt door de wiewelaar! Enkele vogelaars gingen met Jos al voor het ontbijt op stap. Er werden o.a. rotsklever, middelste bonte specht, grauwe klauwier en zwarte roodstaart gezien. Bijzonder was toch wel, dat we vanuit ons hotel een rotswand kunnen zien met een nest van de vale gier. In de diepte ligt het dal van de Debed.

Na weer een heerlijk ontbijt wandelden we vanuit ons hotel Qefo in Haghpat naar het klooster van Haghpat. Dit klooster had een aantal van ons de avond tevoren al bezocht. We zagen toen vleermuizen, hoorden de dwergooruil (of misschien toch de vroedmeesterpad?) en boomkickers. Enkelen kwamen voor een drankje of thee in het plaatselijke café terecht, dit op verzoek van dorpsbewoners.

Klooster Haghpat

Nu, in de zon, ziet alles er weer anders uit. We lopen langs het gemeentehuis met op de muur een foto van Sayat Nova (1712–1795). Hij wordt beschouwd als een groot dichter en musicus. De muziek bij de film 'The color of pomegranates' is van zijn hand. In het klooster van Haghpat werd hij vermoord. Daarna een bezoek aan dit hier in de 10^e eeuw gestichte klooster. Hier is o.a. een van de mooiste chatsjkars van Armenië aanwezig. In het Scriptorium (bibliotheek) bevinden zich nog gaten in de vloer (bovenkant van potten) voor het bewaren van geschriften. Het complex bestaat uit zeker vier kerken, elk weer anders, en nog een refter.

Het volgende bezoek is dat aan het klooster Sanahin, in het gelijknamige dorp op het plateau boven Alaverdi. Ook dit klooster is in de 10^e eeuw gesticht. Van het hoog gelegen kloosterterrein lopen we zig-zag langs een arbeiderswijk (gebouwd vanwege de ijzerfabriek) naar het dal. Onderweg valt van alles te beleven en kunnen we een stukje Armenië beleven. Opvallend door zijn onopvallendheid vind ik de container naast een serie trieste flatgebouwen. Het blijkt een winkel te zijn.

In een flatgebouw in 'aanbouw' groeiden struiken en er zijn kippenhokken tegenaan gebouwd. Kinderen roepen gedag. Een man komt aanlopen met een geschenk: een tak vol heerlijke kersen.

Hierna volgt een ezelpad naar beneden (nu koeienpad) dat steeds smaller wordt en deels nogal begroeid is. Het gaat toch allemaal goed en we komen uit tussen allerlei huizen, hokken met dieren en tuintjes op de helling. Over de erven van de bewoners dalen we het laatste stuk naar de hoofdweg af, ondertussen met verbazing bekeken (wat doen toeristen nu hier?). Water met ijsblokjes en verse moerbeien worden aangeboden.

Op de weg in het dal aangekomen, zoeken we ons restaurant op. In een andere ruimte dan wij eten blijkt een groot gezelschap aanwezig n.a.v. een begrafenis.

Na het middageten rijden we naar het klooster Akhtala, dicht bij de grens met Georgië. In de kerk prachtige fresco's op alle muren; het geheel is in 1180 gebouwd en het best geconserveerd in de Kaukasus.

Kloosterkerk Akhtala

Tot grote verbazing van Tamara geeft de aanwezige priester een uitgebreide uitleg, in het Armeens. Mogelijk heeft dit ermee te maken, dat hij merkte dat we uit Nederland komen. Hij is in Almelo geweest, waar een grote Armeense kerk staat. Bij de kloosterkerk groeit *Dianthus orientalis*, in de buurt bloeien de granaatappels.

We rijden weer terug naar ons hotel in Haghpat. Tijdens het diner krijgen we een souvenir aangeboden: een kleine granaatappel met wijn. Leuk! Marijke en Pieter bieden een 'willekeurige' man met wie ze een goed gesprek hadden, ook wijn aan: het was de hoteleigenaar. Later op de avond zitten twee grote padden in een leegstaande vijver te roepen. Waarschijnlijk zijn het gewone padden (*Bufo bufo*).

Maandag 26 juni 2017: van Haghpat naar Yerevan (door Frieda Pillen)

Mijn dag kan al niet meer stuk bij het begin ervan. Op verzoek heeft Jos nogmaals zijn telescoop uitgezet om voor de laatste maal de vale gier met twee jongen te bekijken. Spectaculair is dit zicht, op een smalle richel aan de overkant van de kloof. In perfecte camouflagekleuren zit een ouder eerst vòòr de jongen, een moment later kunnen we de beide jongen mooi zien: een al wat ouder jong, goed in de veren en een donsjong dat het maar een beetje moet bekijken.

(foto: Ad. Littel)

In dit klaterend ochtendlicht besluiten we maar om een groepsfoto te maken (zie elders in dit verslag). Iedereen blij, hoe kan het ook anders, na opnieuw een culinair ontbijt!

Haghpat is een bijzondere plek; hooggelegen op het plateau van de Debed waan je jezelf een stuk dichterbij de hemel. `s Nachts perfecte stilte, met af en toe gekkek van boomkickers en gehuil van jakhalzen.

We rijden door de fabrieksstad Alaverdi naar het ZW voor een bezoek aan de basiliek van Odzun. Deze kerk dateert uit 303 en momenteel is men hard aan het restaureren. Er is veel schade geweest door de eeuwen heen door de vele aardbevingen.

Er wordt heel hard gewerkt aan het kappen en schuren van nieuwe stukken tufsteen. Hier geldt geen Arboret: sommige mannen hebben alleen oordopjes, anderen helemaal niets. Aan de oostzijde van de kerk staat een afbeelding van Jezus met het evangelie van Johannes en twee engelen. Er is ook een bijzondere stèle naast de kerk waarin een verhaal wordt afgebeeld in kleine gebeeldhouwde fragmentjes, een primitief soort stripverhaal. Ook hier weer vele oude graven, in hoog gras gevangen. Niemand die de graven verzorgt hier.

Langs de weg verder naar het zuiden vele leegstaande kolchozen, alleen het betonnen geraamte nog zichtbaar, verder totaal verlaten. Een man leidt zijn varken op de weg ergens naartoe. De bus moet even afremmen want het beest wil niet meteen gehoorzamen en moet eerst nog even iets besnuffelen aan de andere kant van de weg.

Geleidelijk aan komen we weer bovenaan een plateau waar golvende korenvelden staan te rijpen. Opeens kleuren ze rood van de papavers die er tussenin staan, een prachtig gezicht, voor de toerist althans. Ik las ergens dat er in de Sovjettijd massaal DDT werd gebruikt in de landbouw. Na de val was hier geen geld meer voor. Zodoende wordt nu nationaal een soort ecologische landbouw bedreven.

Ja, en tanken hoort er ook bij. Daarvoor stoppen we even in Stepanavan, een stadje vernoemd naar Stephan Sjahoemian, in de reisboeken een toonaangevende communist. We kunnen even koffie drinken en iets eten. Voor Soan verzinnen we ter plekke een stel alternatieve oorbellen.

Even later rijden we door de stad Spitak. Op 7 december 1988 vond hier een grote aardbeving plaats die aan 25.000 mensen het leven kostte, voor 30.000 gewonden zorgde en 500.000 mensen van hun huis beroofde. Tamara vertelt hoe zij als student aan de universiteit kwam helpen in de stad, die voor het grootste deel verwoest was. O.a. de suikerfabriek was gebarsten waardoor over een groot oppervlak vloeibare suiker naar buiten was gestroomd. We rijden verder naar het westen om er te lunchen onder de sparrebomen bij twee monumenten aan het begin van een smal dal.

De plantenliefhebbers sputteren alweer heel snel naar boven op de berghelling. André is geroerd als hij heel veel *Asphodeline taurica* ziet; hij dacht zelf dat de plant niet veel meer voorkwam en is aangenaam verrast door de vele aantallen die hier voorkomen. Ikzelf verbaas me over de massa's blauwtjes die zich laven aan de natte aarde rondom een fonteintje bij het monument. Even later spotten we vogels met Jos. De roodmus, zwartkopgors en meer soorten laten zich goed zien.

Wanneer we nog even later nog een stukje in de bus gereden hebben op weg naar de bergpas bij Tzilkar, stoppen we weer om een steile helling op de klauteren die ook hier weer zijn schatten toont. Naast elkaar staan welriekende bergorchis en mannetjesorchis. Ria ontdekt verderop een apollovlinder in een struikje, die met zijn typische gedrag, namelijk veel rusteloos heen- en weerkruipt op de takjes, gelegenheid biedt om mooie foto's te nemen.

De bus wacht ons een bochtje verder weer op en op de valreep zie ik nog een duinpieper rennen op een klein stukje wittig zand.

Deze dag brengt ons verder nog naar een Yezidi-begraafplaats. Yezidi's maken 1 % van de bevolking uit en zijn eigenlijk Koerden die door het eeuwig geharrewar tussen staten en machten hier terecht zijn gekomen. Het terrein wordt ook gebruikt om de kleinste kalfjes te hoeden; die staan nieuwsgierig te kijken als wij met z'n allen komen aanstormen. Ook kleine jongetjes bedelen ondertussen om een paar drammen.

Er recht tegenover ligt hun dorp, verzonken in de aarde en het slijk. Het ziet er deerniswekkend uit, moet ik zeggen.

Om het evenwicht tussen rijkdom en armoede te herstellen, stoppen we in het stadje Aparan om inkopen te doen in de lekkerste bakkerij van Armenië. Lekker is het zeker, allerlei gebakjes en taarten, speciale broden en pizza's kan je hier krijgen. Soan en Marten trakteren de hele bus op baklava. Inderdaad heerlijke snoeperij.

Net ten oosten van de berg Aragats staan langs de grote weg M3 'in the middle of nowhere' meer dan mensgroot alle letters uit het Armeense alfabet. Iedereen daarheen voor de foto van de beginletter van zijn naam. Valt niet mee met dat vreemde alfabet.

Na een lange dag komen we in de namiddag weer aan in Yerevan. De chauffeur vindt moeiteloos ons bekende hotel Barsam Suites. We hebben weer genoten van de kleine paradijsjes, prachtige bloemenweitjes in een betoverend berggebied.

Ararat, gezien vanaf de Aragats (tekening Marten Postma)

Dinsdag 27 juni 2017: Bezoek aan de Aragats (door Bouke Wouda)

Wanneer we om 9 uur op het Plein van de Republiek bij de bus verzamelen, is daar zowaar een jongeman met een blitse gele fiets. "Je kunt heel goed fietsen in Yerevan", zegt hij, onze verbazing bemerkend, "de auto's houden goed rekening met je". Hij is de tweede in Yerevan, na een pizzakoerier die in het donker met zo'n vaart een kruising nam, dat hij het vertrouwen van de gele fietser achteraf leek te bevestigen. Ergens in de bergen hebben we een paar moutainbikers gezien, als teken dat de toeristenbranche hier nieuwe doelgroepen begint te ontdekken, naast de vele bezoekers van oude kerken en kloosters en de aanzienlijk minder velen die Armenië van plant tot plant of van vogel tot vogel willen ontdekken.

Terwijl chauffeur Armin de bus over de altijd drukke Overwiningsbrug (welke?) het centrum uit stuurt, drijft links van het donkere massief van de 'Konjak'-fabriek een witte wolk in de zomerse lucht. Ons inmiddels geoefend oog herkent meteen de besneeuwde top van de Ararat; die zal vandaag in de verte boven het landschap blijven zweven, later met vage contouren aangevuld tot de volledige berg. Op zowat elke tweede postkaart staat hij. De iconische status van 'de berg vanwaar Noach met de zijnen en al de dieren de wereld na de zondvloed herbevolkte', wordt op een wrange wijze versterkt door zijn ligging

achter de hermetisch gesloten Turkse grens, in het gebied waar ooit zoveel Armeniërs woonden. Om daaraan te herinneren, priemt even verderop de naald de lucht in van het genocidemonument, tweede symbool van het heimwee en diep verdriet in de harten der Armeniërs. Vanmorgen spreken de beelden van ons bezoek aan het monument op de volle eerste reisdag meer dan toen tot mijn verbeelding, nu we het land en zijn vriendelijke bewoners beter kennen. Die naald bij het monument symboliseert het herrijzende Armenië, las ik. Mooi, maar het wringt met wat we vanuit de bus zien: te veel moderne ruïnes van nooit afgebouwde huizen, te veel verwaarloosde flats uit de Sovjettijd, te veel onbestemde terreinen, geen natuur meer en misschien ook nooit nieuwe wijken. Het is een brede, deprimerende zone tussen het levendige stadscentrum en de weidse natuur verderop. De meeste mensen wonen tegenwoordig in deze grauwe, verrommelde zones. Wat doet dat met je, op den duur?

Na ongeveer 30 kilometer verlaten we de hoofdroute en beginnen langzaam te stijgen over de ogenschijnlijk vooral met gras begroeide hellingen van het Aragat-massief. Met vier sneeuwtoppen boven de 4.000 meter is het nu de hoogste berg van Armenië. We komen door een dorp als een oase, met tuinen vol groente en fruit en walnootbomen waar Armen de bus voorzichtig onderdoor stuurt; terzijde de metalen koepels van een observatorium. Byurakan: vanmiddag zal die naam zich met betekenis vullen.

Een ruim stuk hoger staan jeeps klaar om ons van 2.000 naar ruim 3.000 meter te brengen, overigens over een vrij goed asfaltweggetje. In de halfopen auto's voelen we de berglucht als een weldaad, want het was al warm beneden. Tamara weet waar ze bepaalde planten kan verwachten en daar stoppen we om rond te struinen. Zij is meestal als eerste een heel stuk de helling op en roept dan verrukt de naam van iets nieuws of zeldzaams. Zo is er opeens de heldergele weelde van groepjes *Arnebia pulchra*, met op elk van de vijf bloemblaadjes een zwarte stip. Het maakt ze ook voor botanisch ongeschoolden tot aansprekende bloemen. Volgens Tamara zijn er vijf groeiplaatsen bekend in Armenië. Thuis staan op internet aanbiedingen van kwekers: 'profetenbloem, geschikt voor de zonnige rotstuintje op doorlatende bodem'. Maar die kweekplanten zullen in een Europees rotstuintje niets kunnen suggereren van de eindeloze ruimte waarin ze hier op 2900 meter thuis horen. De naam (in alle

Europese talen!) verbaast me niet: plachten profeten immers niet in de bergen tot hun roeping te komen?

Arnebia pulchra

Er groeien ook grote, platte bladrozetten van stengelloze *Centaurea*'s (noot redactie: later als *Jurinella subacaulis* herkend); bij sommige stonden de bloemen als kleine vulkanen op uitbarsten met een eruptie van paarsblauwe blaadjes. Fotogeniek, maar het oog ziet meer dan de camera. Een arendbuizerd cirkelt intussen boven het dal en een grauwe klauwier overziet zijn omgeving vanaf een nabij rotsblok.

In de lagere delen tussen de hellingen liggen her en der zomerkampen van Yezidi's, vanouds nomaden met een eigen taal en geloof, elders vaak vervolgd, waardoor in de afgelopen eeuwen velen zich in deze voor hen veilige Armeense gebieden hebben gevestigd. Volgens Tamara veroorzaakt de relatief intensieve begrazing door hun runderen en schapen een afname aan bijzondere planten op deze hoogvlaktes en bergweiden.

De weg eindigt bij een klein bergmeer en verlaten observatoriumgebouwen. De wetenschappers overwinterden daar met voorraden eten in tunnels onder omstandigheden die doen denken aan het onderzoeksstation op Antarctica. Je kunt bij het meer overnachten als je op één dag de vier toppen wilt doen, maar dat moet later in het seizoen. Het lijkt geen zondagmiddagwandelingetje.

We zakken terug naar 2.000 meter, gaan via een zijweg naar de burchtruïne en het kerkje van Amberd, vooral mooi door hun ligging hoog boven de vlakke en in een veelheid van kleurige bloemen. Hier telt het plaatje, niet de afzonderlijke plant.

Iets opzij, in de schaduw van wat boompjes, eten we bij een kleine servering annex souvenirwinkel onze lunchpakketten en bestellen er koffie of thee.

In de zon is het er alweer vrij warm, in de kerk is het aangenaam. Een Armeense oma legt een boeketje papavers en wikke bij het gebedsboek, staat even stil in aandacht, gaat dan op de bank tegen de achtermuur zitten, bij een paar van ons. Ze zegt iets, maar merkend dat wij het niet begrijpen, schuift ze dichterbij en slaat een arm om een van ons. Intussen zijn de jongere generaties er ook, maar ook de puberzoon begrijpt geen Engels. Gebaren maken duidelijk dat er foto's moeten worden gemaakt. Dan komt een lange en slechts licht getinte man binnen (misschien uit de diaspora?) die wel kan tolken. De familie komt uit Byurakan en knikt trots en

instemmend als we zeggen, dat dat zo'n mooi en groen dorp is.

De lange man vraagt of ik wel weet van het observatorium en van professor zus en zo. Ik kan alleen het eerste beamen. Op Wikipedia blijkt mij later, dat de professor aan Byurakan wereldfaam heeft gegeven. "Qua invloed is hij hoogstens te vergelijken met Jan Oort", staat er. Ik schaam me met terugwerkende kracht, dat deze naam mij maar bij benadering bekend voorkomt. Nu lijkt de lange man geen modale Armeeniër, maar dit gesprekje in het voorbijgaan past wel bij andere indrukken van dit land. Dat de grote boulevards namen van Armeense schrijvers of componisten dragen is nog niet zo bijzonder, wel dat billboards langs de wegen (gelukkig spaarzamer dan in het Westen) vaak hun portretten bevatten, of afbeeldingen van kerken of kloosters, met naam, jaartallen of locatie erbij. Na 70 jaar Russificatie en een geschiedenis vol overheersingen is het een innemende uiting van bewustzijn van de waarde van de eigen cultuur, zeg nationale trots. Er zijn landen met minder geruststellende beelden op billboards, of slechts dat van de grote leider. "Hier kun je alles over de president zeggen zonder dat je wordt opgepakt; daarom houd ik van dit land", zei Tamara eerder toen men haar vroeg, wat ze het meest in Armenië waardeerde.

De bus en Armen zijn de hele dag op deze plek gebleven. Langzaam gesproken Engels blijkt hij toch wel te begrijpen, merken we. Hij heeft de tweedehands bus zelf uit Duitsland gehaald en gaat binnenkort met een dansgroep naar Rusland, Oekraïne en Frankrijk. Het is te merken dat deze bus aan zijn zorgen is toevertrouwd en zo dalen we nu weer rustig af, intussen 14 grauwe klauwieren tellend in boomtopjes of op rotspunten. Zo slecht zal het dan met de insecten- en plantenwereld nog niet gaan. Met herinneringen aan een heerlijke dag in de bergnatuur stappen we de oven van Yerevan in, de thermostaat staat op 37°.

Door de duurste straat van de stad, waar alle vrouwen op hoge hakken lijken te lopen en toeristen van over de wereld en speciaal ook uit het strenge Iran van de stadse vrijheid komen proeven, lopen we gezamenlijk naar een restaurant, met airco. Aan tafel vertelt Tamara me, hoe ze van Engelse letterkunde tot de plantkunde is geraakt: ze wilde weten welke bloemen dat waren, die Ophelia in Hamlet overhandigt. Tweede

studiekeuzes berusten vaak op gedrevenheid, en zo hebben we met Tamara veel meer planten gezien dan we zelf hadden kunnen ontdekken. Maar ook met haar eerste keuze was in het kader van onze reis weinig mis: welke plantkundige weet zo veel van cultuur als zij?

Een van de Armeense schrijvers noemde ze bij name toen ze vertelde, hoe ze als meisje vegetariër werd door een gedicht van Hovhannes Thumanjan: na een feestmaal voor teruggekeerde vrienden, voor wie hij een lam had geslacht, droomt de dichter dat het

moederschaap hem geluk wenst en zegen voor zijn kind, maar eindigt met de vraag: "But what about my child?" Ik zeg het in de woorden die uit Tamara's mond klonken en die ik in gedachten nog hoor. Een bijzonder moment op deze dag, zoals de hele reis voor elk van ons van dag tot dag bijzonder was om de meest uiteenlopende redenen.

Het vlees dat wij (de niet-vegetariërs) deze avond kregen, bleek lam te zijn. Het was heerlijk mals. Dat wel.

Woensdag 28 juni 2017: een kerkelijke dag (door Arja van Putten)

We verzamelen wederom om 9 uur voor ons hotel voor de excursie. Dit maal naar drie religieuze plaatsen direct ten westen van Yerevan. Het wordt een bloedhete dag: 39 graden.

Onze buurman de schoenlapper, wonend in een kleine nis naast ons luxe onderkomen, heeft zeer vakkundig schoenen met loslatende zolen van Ria en Marijke gerepareerd. Kosten 2 euro per paar.

Tegenover ons hotel bevindt zich het ministerie van Economische zaken. Iedere keer ben ik verrast, hoe de vrouwelijke medewerkers naar hun werk gaan. Hooggehaakt en uiterst mondain gekleed. Zeer geschikt voor een topparty.

Vandaag reizen we naar Echmiatsin, de vroegere hoofdstad van Armenië, toen het land in de vierde eeuw na Christus het Christendom als staatsgodsdienst aannam. Voor de Armeniërs is dit een heilige stad, omdat die de eerste zetel van het hoofd van de Armeens-apostolische kerk huisvestte. Ook het huidige kerkhoofd zetelt hier nog.

Als eerste stop onderweg bekijken we de archeologische opgravingen van Zvartnots. Een monument op de Werelderfgoedlijst. De paleiskerk was in de zevende eeuw een zeer opvallend bouwwerk, bestaand uit drie lagen ronde koepels. Helaas is dit bouwwerk ook door aardbevingen verwoest. Nu resten nog een verzameling in een cirkel staande muurfragmenten met daaromheen versierde omgevallen zuilen. En heel mooi: de berg Ararat op de achtergrond!

De bonus van de dag is voor mij de aanblik van wel honderden roze spreuwen die de rijpe abrikozen in de nabijgelegen boomgaard eten.

Hierna naar de Hripsimekerk. De enige kerk uit de zesde eeuw van heel Armenië die niet door een aardbeving getroffen is. Waarschijnlijk door de vier verstevigde hoeken en steunbalken in het midden. We komen meteen in een gezongen dienst. We dalen af naar een gewelf, dat het graf herbergt van de martelares Hripsime. Het graf is bedekt met kleurige kleden en omringd met verse bloemen.

Hripsime was in de derde eeuw een diepgelovig en beeldschone non, die de liefde weigerde van een heidense koning. Keer op keer: ze was immers gewijd aan God. Uit woede liet de koning de non en 35 andere nonnen folteren en doden.

Eindelijk bereiken we Echmiatsin voor een bezoek aan de oudste christelijke kerk ter wereld, Mayr Tachar (moederkerk), te midden van een ommuurd klooster, dat vroeger, zoals alle kloosters in Armenië een universiteit herbergde. Deze kerk is de hoofdzetel van de Armeens-apostolische kerk, stammend uit de vierde eeuw, steeds weer door aardbevingen verwoest. We wandelen door de toegangshekken en worden verwelkomd door een reeks prachtig roze bloeiende *Albizia*-bomen. Op het terrein is het stervensdruk met toeristen en schoolklassen. Ondertussen is het zeer heet.

De kerk is prachtig. Goud en rood zijn de overheersende kleuren. De bogen en hemelkoepel zijn prachtig beschilderd. Overal kaarsen.

Nu volgt een rondleiding door het religieus museum. Uiteraard veel relictten van o.a. Johannes de Doper, splinters van het kruis en de lans van de Romeinse soldaat die Jezus de doodsteek gaf.

Mijn aandacht gaat vooral uit naar een serie zeer oude boeken met versierde teksten. De kleuren rood (schildluis), blauw (lapis lazuli) en groen (koper) zijn nog zeer helder.

Ietwat vermoeid door hitte en de veelheid aan spirituele rijkdom wandelen we naar de airconditioned bus en ijskoud water. Een oase!
Een heerlijke lunch in een stadsboerderij in Echmiatsin, met open patio, waterval etc. We worden bediend door jongeren met een 'afstand tot de arbeidsmarkt', onder wie een doofstom meisje. Ze zijn heel professioneel.

Middag ter vrije besteding. Bouke, Nico en ik koersen onmiddellijk naar de nationale kunstgalerij. Zalen vol Vlaamse en oudhollandse kunst uit de zeventiende eeuw. Vele schilderijen zijn nog niet geïdentificeerd. Er hangt een Rembrandt. Mijn belangstelling gaat vooral uit naar de Russische en Armeense schilders, vanaf 1800 tot 2000.

In de museumwinkel willen we een prachtig boek van de Armeense schilder Aivazovsky kopen met romantische zeetaferelen. Veel stormen en schipbreuken, maar ook de afdaling van Noach en zijn familie van de berg Ararat. Zijn lichtval en kleuren zijn ongeëvenaard. Het boek moet 22.000 dram kosten (44 euro). Dat hebben we niet meer. Dus wordt het onderhandelen. Omdat het om een laatste ouder exemplaar gaat kunnen we 10.000 dram van de prijs afkrijgen. We zijn erg blij met deze Armeense Rembrandt!
Hierna nog naar de vernissage: een toeristische openluchtmarkt met handgemaakte spullen. Het is hier lekker slenteren in een mooi park met bomen en water.

Het laatste avondmaal in zeer sfeerful restaurant. Nico wordt gevraagd zijn gedicht over een 'dood vogelyn' (een klauwiertje) voor te dragen. We doen een leuke quiz, gemaakt door Frieda en Soan Lan. Onze kennis op allerlei gebied van Armenië wordt getoetst. Met veel humor worden we begeleid. Tamara heeft een originele quiz om leuke woorden te testen zoals *Barev dzez* (hallo) en *Anoesj* (smakelijk/liefkozend). André houdt een mooie speech waarbij hij Tamara en onze chauffeur Armen bedankt.
Na afloop lopen we terug door het mondaine Yerevan. Brede straten, heel veel mensen, dure winkels en volle terrassen.

29 juni: de dag van de terugreis (door Ad. Littel)

We moeten vandaag afscheid nemen van Armenië, een land dat ons best wel dierbaar is geworden in minder dan 2 weken. Gelukkig behoeven we niet overhaast en 'bij nacht en ontij' naar het vliegveld, maar is er nog een ochtendprogramma in Yerevan te besteden. We ontbijten wel op tijd (prima aanbod weer in Barsam Suites), omdat we onze bagage uit de kamers moeten halen en om 08:30 uur in een kamertje achter de receptie moeten stalen.

Onder aanvoering van Tamara wandelen we naar de dagelijkse markthal iets ten zuiden van het centrum. Hier is ook de verswarenmarkt. Die beperkt zich echter tot een aantal groenten- en kruidenkramen, wat aardappel- en kaashandels en enkele slagerijen. De geringe hoeveelheid vlees komt overeen met onze ervaringen in restaurants. Verder zien we ook mooie gedroogde etenswaren, zoals kruiden, peulvruchten en fruit. Sommigen kopen hiervan iets als souvenir, zoals de gedroogde en voor ons verrassend smakelijke krulzuring. Aan schoenen en kleding besteden we geen aandacht, of ja toch: even uit verbazing over de eenvoud van het aanbod. Maar het is een markt, niet waar? De goede winkels vind je in overvloed in het centrum van de stad.

Na minder dan een uur lopen we terug en strijken lui neer op een groot overdekt terras naast de nieuwe, grote kathedraal.

Alle soorten koffie en thee worden hier beoordeeld. Naast het terras is een luxe speeltuintje en houden kindermeisjes baby's en kleuters bezig.

Om 11:00 uur kopen Lida en ik wat broodjes in 'onze' supermarkt, omdat er geen lunch wordt aangeboden vanuit de reisorganisatie.

Een uurtje wachten in de lobby van het hotel is niet moeilijk, want de gelegenheid wordt gebruikt om André en Jos toe te spreken en hun verdiensten voor deze reis te lofprijzen. Voor Tamara en chauffeur Armen deden we dat gisteren al bij het slotdiner.

Dan begint het minst leuke deel van elke reis: de feitelijke terugreis. We wandelen om 12:25 met onze bagage naar een nabije grote weg waar onze bus na enige tijd voorrijdt (want druk verkeer). In een ommezien - want om 13:00 uur - komen we aan op het vliegveld van Zvartnots en de collectieve incheck is

verrassend snel. Even snel nemen we nu afscheid van Tamara en Jos, want er is al zoveel gezegd. Ook douane en security laten ons ongekend snel door. Omstreeks 14:00 uur kunnen we al zitten bij de gate, maar de start is pas om 15:30 uur.

In het vliegtuig van Ukraine International Airlines (UIA) schrijf ik zoveel mogelijk plantennamen in de bestandsnamen van mijn foto's. Nu weet ik het nog een beetje, en over een week is die kennis wellicht verdampt. De kleine accu van mijn notebook houdt dapper vol. Mijn hersenen zijn helaas wat minder dapper; dat heb ik nou altijd bij het vliegen: erg suffig worden. Maar dan is daar opeens de landing nabij Kiev. Onze bagage is 'doorgelabeld' naar Schiphol, zodat we de handen vrij hebben om op één van de terrassen van de luchthaven een vervangend dinertje te nuttigen. Ik shockeer menigeen door een grote hamburger met vlees/kaas te eten en die met twee grote glazen bier weg te spoelen. Eigenlijk zijn de pasta's hier wat meer culinair; dat kiezen vele anderen.

Ik ga u als lezer nu niet vermoeien met een beschrijving van de vlucht naar Schiphol (ook met UIA) en het gedoe van landen, douane, bagage terug

vinden e.d. Dat was totaal niet onderscheidend voor deze interessante reis naar Armenië. En dat behoeft ook helemaal niet. Het is gewoon prettig, dat je die bagage snel op de band aantreft, dat je na het groeten van je reisgenoten min of meer direct in een trein kunt lopen en na een half uur de voordeur van de geliefde eigen woning kunt openen. Uitpakken is voor mij nooit veel werk, de poststapel is niet angstaanjagend, en de gedachten gaan al uit naar de volgende dag, waarop ik zal beginnen mijn in Armenië gevangen vlinders te prepareren. Volop nagenieten dus van deze mooie reis.

Enkele indrukken van de markt in Yerevan. Rechts onder hangen strengen krulzuring.

Overzicht van de deelnemers

André Beijersbergen, Nijmegen (reisleider vanuit de KNNV)

Jos van Oostveen, Malden (reisorganisator Kaukasus Plus + Reizen)

Tamara Galstyan, Yerevan, Armenië (reisleider en gids, ingehuurd door Kaukasus Plus + Reizen)

Karin Coenen, Maastricht

Ria Gerrits, Mill

Soan Lan Ie, Zuidzande

Wim Kuijper, Noordwijk

Ad Littel, Leiden

Lida den Ouden, Amstelveen

Frieda Pillen, IJzendijke

Marten Postma, IJzendijke

Arja van Putten - Zandstra, Den Haag

Nico van Putten, Den Haag

Ed Stikvoort, Middelburg

Hilde van Stralen, Haarlem

Maaïke Vervoort, Amsterdam

Marijke de Vlieger – Helmer, Leuth

Pieter de Vlieger, Leuth

Bouke Wouda, Markelo

Ons reisgezelschap poserend voor het hotel in Haghpat, wat anders gegroepeerd dan op blz. 2, en Nico hier met zichtbaar gelaat, en alweer met gids Tamara en chauffeur Armen.

Van links naar rechts op de achterste rij: Maaïke, Marijke, Bouke, Lida, Karin, Marten, Wim, Pieter, Ad, Ria, Nico, André; op de voorste rij: Jos, Ed, Frieda, Soan Lan, Tamara, Armen, Arja en Hilde.

Overzicht van waargenomen soorten planten (door André Beijersbergen en Ed Stikvoort)

Verantwoording

Voor de wetenschappelijke naamgeving van de soorten is gebruik gemaakt van verschillende bronnen.

Websites:

- www.plantarium.ru
- www.armeniapedia.org/wiki/List_of_plant_names
- <https://sites.google.com/a/plantsofarmenia.com/plants-of-armenia/flowers-of-armenia>

Boeken:

- Pils G. (2006). '*Flowers of Turkey, a photo guide*'. Verlag G.Pils (geen ISBN !)
- Shetekauri S. & Jacoby M. (2009). '*Gebirgsflora & Bäume des Kaukasus*'. ISBN 978-99940-984-0-8
- Gabrielian E. & Fragman-Sapir O. (2008). '*Flowers of the Transcaucasus and adjacent Areas*'. Gantner Verlag Rugell. ISBN 978-3906166-34-6

De soorten zijn in deze lijst om praktische reden alfabetisch geordend op hun wetenschappelijke naam. Dit heeft tot gevolg dat ze niet per familie zijn geordend; een overzicht met families als ingang kan bij de redacteur worden opgevraagd. Voor zeer veel planten bestaan geen Nederlandse namen; we hebben afgezien van het verzinnen van Nederlandse plantennamen.

Vele planten zijn gefotografeerd (in de tabel aangegeven met een **F**) en op basis daarvan gedetermineerd. Toch was eenduidige naamgeving vaak moeilijk, mede omdat de bronnen elkaar tegenspreken en talrijke soorten enkele synoniemen hebben (een berucht voorbeeld is het geslacht *Centaurea* en de erop lijkende geslachten). Ook verspreidingsgegevens waren soms onvindbaar of ondeugdelijk.

Wanneer andere foto's beschikbaar komen, kan nog het een of ander veranderen.

In de lijst zijn veel planten alleen maar aangegeven bij de dag waarop ze voor de eerste keer zijn gevonden; het aantal kruisjes is dus geen maat voor de frequentie en de geografische spreiding van hun aanwezigheid in Armenië. Een groot aantal planten die 'gewoon' zijn, hebben we (helaas) niet genoteerd; voorbeelden zijn *Juglans regia*, *Malus spec.*, *Rosa spec.*, *Plantago major* en *P. lanceolata*, *Crataegus*-soorten, *Phragmites australis* (en vele andere grassen) en typische en algemene Armenië-soorten zoals *Rhamnus pallasii* en *Punica granatum*.

Niettemin kunnen we terugzien op een reis met een respectabele hoeveelheid waargenomen, bijzondere planten: 455 soorten !

Scutellaria orientalis (fam. Lamiaceae)

(foto's: Ad. Littel)

Asphodeline taurica (fam. Asphodelaceae)

Familienaam	Wetenschappelijke soortnaam	Synoniemen	Foto aanwezig (F)	18-06-2017 Erebuni + Genocide Monument	19-06-2017 Garri + Geghard + Akunk	20-06-2017 Khor Virap + Noravank + Hermon	21-06-2017 Hermon + Herher	22-06-2017 Selim Pas + Hayravank + Dilidzjan	23-06-2017 Margahovid + wegkant Dilidzjan	24-06-2017 Haghartsin + Ijevan	25-06-2017 Haghpat + Sanahin + Achatala	26-06-2017 Spitak/Gyumri + Pambpas + Letters	27-06-2017 Amberd + Aragats	28-06-2017 Zartnoks + Echmiatzin
Plumb	<i>Acantholimon cayophyllaceum</i>						x							
Acer	<i>Acer campestre</i>			x										
Acer	<i>Acer trautvetteri</i>											x		
Aster	<i>Achillea biebersteinii</i>							x		x				
Aster	<i>Achillea millefolium</i>			x										
Aster	<i>Acroptilon repens</i>			x										
Ranun	<i>Adonis parviflora</i>											x		
Brass	<i>Aethionema pulchellum</i>							x						
Rosa	<i>Agrimonia eupatoria</i>			x										
Lami	<i>Ajuga chia</i>			x		x								
Lami	<i>Ajuga genevensis</i>								x					
Lami	<i>Ajuga orientalis</i>		F					x	x				x	
Faba	<i>Albizia julibrissin</i>													x
Borag	<i>Alkanna orientalis</i>			x	x									
Amar	<i>Allium atroviolaceum</i>			x										
Amar	<i>Allium jajlae</i>		F			x								
Amar	<i>Allium pseudoflavum</i>						x							
Amar	<i>Allium victorialis</i>								x					
Amar	<i>Allium vineale</i>				x									
Malva	<i>Althea rugosa</i>			x		x							x	x
Brass	<i>Alyssum murale</i>					x						x		
Brass	<i>Alyssum tortuosum</i>		F		x									
Aster	<i>Amberboa moschata</i>		F	x		x								
Aster	<i>Amberboa turanica</i>		F			x								
Rosac	<i>Amygdalus fenzliana</i>					x	x							
Orchi	<i>Anacamptis pyramidalis</i>									x				
Primu	<i>Anagallis arvensis</i>			x										
Primu	<i>Androsace armeniaca</i>						x							
Borag	<i>Anchusa azurea</i>			x										
Ranun	<i>Anemone fasciculata</i>		F						x					
Aster	<i>Anthemis tinctoria</i>							x						
Poac	<i>Anthoxanthum odoratum</i>								x					
Fabac	<i>Anthyllis vulneraria</i>											x		
Caryo	<i>Arenaria acerosa</i>											x		
Caryo	<i>Arenaria dianthoides</i>		F										x	
Caryo	<i>Arenaria serpyllifolia</i>								x					
Borag	<i>Arnebia pulchra</i>												x	
Aster	<i>Artemisia absinthium</i>			x										
Aster	<i>Artemisia splendens</i>												x	
Rubia	<i>Asperula affinis</i>											x		
Rubia	<i>Asperula odorata</i>		F						x					
Aspho	<i>Asphodeline taurica</i>											x		

Armenië; verslag van KNNV-natuur- en cultuurreis van 17 t/m 29 juni 2017

Aspl	<i>Asplenium ruta-muraria</i>										x				
Aspl	<i>Asplenium trichomanes</i>										x				
Faba	<i>Astracantha aurea</i>	<i>Astragalus aureus</i>	F					x							x
Faba	<i>Astracantha microcephala</i>	<i>Astragalus microcephalus</i>	F					x							
Faba	<i>Astragalus caraganae</i>							x							
Faba	<i>Astragalus finitimus</i>														x
Faba	<i>Astragalus fragrans</i>			x											x
Faba	<i>Astragalus galegiformis</i>									x	x				x
Faba	<i>Astragalus strictifolius</i>	<i>Astracantha stenonychioides</i>	F		x			x							
Apiac	<i>Astrantia maxima</i>											x			
Campa	<i>Asyneuma campanuloides</i>		F									x			
Lamia	<i>Ballota nigra</i>				x										
Brass	<i>Barbarea stricta</i>		F									x			
Aspara	<i>Bellevalia paradoxa</i>		F												x
Amara	<i>Beta corolliflora</i>							x							
Poac	<i>Briza media</i>										x	x			
Poac	<i>Bromus riparius</i>										x				
Poac	<i>Bromus squarrosus</i>							x							
Borag	<i>Buglossoides arvensis</i>											x			
Scrop	<i>Bungea trifida</i>							x							
Apiac	<i>Bupleurum falcatum</i>											x			
Butom	<i>Butomus umbellatus</i>												x		
Ranun	<i>Caltha polypetala</i>											x			
Campa	<i>Campanula alliariifolia</i>												x		
Campa	<i>Campanula aucheri</i>		F										x		x
Campa	<i>Campanula bayerniana</i>		F		x										
Campa	<i>Campanula crispa</i>		F		x										
Campa	<i>Campanula glomerata</i>														x
Campa	<i>Campanula latifolia</i>												x		
Campa	<i>Campanula oblonga</i>													x	
Campa	<i>Campanula oblongifolium</i>														x
Campa	<i>Campanula rapunculoides</i>		F		x										x
Campa	<i>Campanula siberica</i>												x	x	
Campa	<i>Campanula siberica ssp hohenackeri</i>														x
Campa	<i>Campanula stevenii</i>	<i>Campanula beauverdiana</i>	F												x
Campa	<i>Campanula trachelium</i>		F												x
Campa	<i>Campanula tridentata</i>		F												x
Cappa	<i>Capparis spinosa</i>				x										
Brass	<i>Capsella bursa-pastoris</i>														
Faba	<i>Caragana arborescens</i>														
Brass	<i>Cardamine bulbifera</i>														
Brass	<i>Cardamine x uliginosa</i>														
Aster	<i>Carduus arabicus</i>		F		x										
Aster	<i>Carduus nutans</i>					x									
Aster	<i>Carduus uncinatus</i>		F												x
Cyper	<i>Carex distans</i>														
Cyper	<i>Carex pallescens</i>														
Cyper	<i>Carex panicea</i>														
Cyper	<i>Carex parviflora</i>														
Cyper	<i>Carex spicata</i>														
Aster	<i>Centaurea behen</i>														
Aster	<i>Centaurea dealbata</i>														

Armenië; verslag van KNNV-natuur- en cultuurreis van 17 t/m 29 juni 2017

Aster	<i>Centaurea balsamita</i>	<i>Stizolophus balsamita</i>	F	x														
Aster	<i>Centaurea carduiiformis ssp. orientalis</i>		F		x													
Aster	<i>Centaurea cheiranthifolia</i>						x	x										
Aster	<i>Centaurea depressa</i>			x														
Aster	<i>Centaurea macrocephala</i>						x											
Aster	<i>Centaurea pseudoscabiosa</i>						x			x								
Aster	<i>Centaurea pulcherrima</i>	<i>Psephellus pulcherrimus</i>						x										
Aster	<i>Centaurea rhizocalathium</i>		F				x											
Aster	<i>Centaurea solstitialis</i>									x								
Aster	<i>Centaurea triumphettii</i>						x											
Aster	<i>Centaurea virgata</i>						x											
Gentia	<i>Centaureum erythraea</i>									x								
Orch	<i>Cephalanthera damasonium</i>									x								
Orch	<i>Cephalanthera rubra</i>		F							x								
Dips	<i>Cephalaria gigantea</i>							x										
Caryo	<i>Cerastium purpurascens</i>																	x
Bora	<i>Cerintho minor</i>		F		x													
Onagr	<i>Chamaenerion angustifolium</i>									x								
Apiac	<i>Chamaesciadum acaule</i>		F							x								x
Papa	<i>Chelidonium majus</i>			x														
Chen	<i>Chenopodium foliosum</i>																	x
Aster	<i>Cichorium intybus</i>			x														
Aster	<i>Cnicus benedictus</i>			x														
Orch	<i>Coeloglossum viride</i>	<i>Dactylorhiza viridis</i>								x								
Brass	<i>Coluteocarpus vesicaria</i>																	x
Ranu	<i>Consolida divaricata</i>			x														
Conv	<i>Convolvulus arvensis</i>			x														
Conv	<i>Convolvulus cantabrica</i>									x								
Conv	<i>Convolvulus lineatus</i>		F				x											
Orch	<i>Corallorhiza trifida</i>									x								
Anac	<i>Cotinus coggygria</i>									x								
Aster	<i>Cousinia armena</i>		F		x													
Aster	<i>Cousinia daralaghezica</i>		F				x											
Aster	<i>Cousinia microcephala</i>				x													
Brass	<i>Crambe orientalis</i>							x										
Rubia	<i>Cruciata laevipes</i>							x										
Aster	<i>Crupina vulgaris</i>		F		x													
Conv	<i>Cuscuta campestris</i>		F								x							x
Conv	<i>Cuscuta europaea</i>							x										
Cystop	<i>Cystopteris fragilis</i>									x								
Orchi	<i>Dactylorhiza euxina</i>		F					x	x									
Orchi	<i>Dactylorhiza urvilleana</i>		F					x	x									x
Orchi	<i>Dactylorhiza euxina X urvilleana</i>							x										
Thyme	<i>Daphne glomerata</i>		F						x									
Thyme	<i>Daphne transcaucasica</i>																	x
Datic	<i>Datisca cannabium</i>									x								
Solana	<i>Datura stramonium</i>										x							
Ranun	<i>Delphinium freynii</i>									x								
Ranun	<i>Delphinium albiflorum</i>	<i>D. ochroleucum</i>	F															x
Caryo	<i>Dianthus calocephalus</i>					x												x
Caryo	<i>Dianthus cretaeus</i>		F						x									x
Caryo	<i>Dianthus crinitus</i>				x													
Caryo	<i>Dianthus orientalis</i>		F		x													x

Armenië; verslag van KNNV-natuur- en cultuurreis van 17 t/m 29 juni 2017

Rutac	<i>Dictamnus caucasicus</i>		F							x					
Scrop	<i>Dodartia orientalis</i>					x							x		
Aster	<i>Doronicum oblongifolium</i>		F												x
Brass	<i>Draba bruniifolia</i>		F												x
Lamia	<i>Dracocephalum multicaule</i>														x
Borag	<i>Echium italicum</i>				x	x									
Borag	<i>Echium russicum</i>		F					x							
Borag	<i>Echium vulgare</i>			x											
Ephed	<i>Ephedra procera</i>	<i>Ephedra major</i>			x										
Caryo	<i>Eremogone gypsophiloides</i>	<i>Arenaria gypsophiloides</i>								x					x
Aster	<i>Erigeron annuus</i>				x						x				
Aster	<i>Erigeron caucasicus</i>												x		
Aster	<i>Erigeron venustus</i>		F					x							x
Geran	<i>Erodium armenum</i>		F												x
Apiac	<i>Eryngium billardieri</i>		F		x										
Brass	<i>Erysimum aureum</i>		F							x					
Euph	<i>Euphorbia glaberrima</i>		F							x	x				
Euph	<i>Euphorbia heteradena</i>		F					x							
Euph	<i>Euphorbia maculata</i>			x											
Euph	<i>Euphorbia orientalis</i>		F		x	x									
Euph	<i>Euphorbia supina</i>			x											
Apiac	<i>Falcaria vulgaris</i>							x							
Rosa	<i>Filipendula vulgaris</i>							x		x					
Rosa	<i>Fragaria vesca</i>									x					
Cista	<i>Fumana procumbens</i>										x				
Papav	<i>Fumaria officinalis</i>									x					
Lilia	<i>Gagea yoannis</i>		F												x
Rubia	<i>Galium aparine</i>									x					
Rubia	<i>Galium odoratum</i>	<i>Asperula odorata</i>								x					
Rubia	<i>Galium uliginosum</i>									x					
Rubia	<i>Galium verum</i>				x			x							
Gentia	<i>Gentiana cruciata</i>									x					
Gentia	<i>Gentiana pyrenaica</i>		F							x					x
Geran	<i>Geranium robertianum</i>													x	
Geran	<i>Geranium sanguineum</i>										x				
Geran	<i>Geranium sylvaticum</i>									x					
Rosa	<i>Geum rivale</i>									x					
Rosa	<i>Geum urbanum</i>			x											
Irida	<i>Gladiolus kotschyanus</i>		F					x							
Irida	<i>Gladiolus tenuis</i>								x	x					
Papav	<i>Glaucium corniculatum</i>				x										
Faba	<i>Glycyrrhiza glabra</i>			x											
Aster	<i>Grossheimia macrocephala</i>							x							
Aster	<i>Gundelia tournefortii</i>		F		x										
Orchi	<i>Gymnadenia conopsea</i>										x				
Caryo	<i>Gypsophila elegans</i>				x										
Faba	<i>Hedysarum bordzilowskyi</i>														x
Cista	<i>Helianthemum nummularium</i>										x				
Aster	<i>Helichrysum plicatum</i>							x	x						x
Aster	<i>Helichrysum rubicundum</i>	<i>H. arenarium ssp. rubicundum</i>	F		x										
Borag	<i>Heliopsis europaeum</i>		F	x	x										
Hemer	<i>Hemerocallis fulva</i>			x											
Apiac	<i>Heracleum trachyloma</i>		F												x
Apiac	<i>Heracleum sosnovskyi</i> (?)									x					

Armenië; verslag van KNNV-natuur- en cultuurreis van 17 t/m 29 juni 2017

Caryo	<i>Melandrium album</i>		F					x	x					
Faba	<i>Melilotus albus</i>			x										
Faba	<i>Melilotus altissimus</i>													x
Faba	<i>Melilotus officinalis</i>			x										
Lamia	<i>Mentha longifolia</i>		F		x									
Rosa	<i>Mespilus germanica</i>								x					
Morac	<i>Morus alba</i>			x										
Morac	<i>Morus nigra</i>							x						
Borag	<i>Myosotis alpestris</i>												x	
Amary	<i>Nectaroscordium tripedale</i>												x	
Orchi	<i>Neottia nidus-avis</i>		F							x				
Lamia	<i>Nepeta betonicifolia</i>							x						
Lamia	<i>Nepeta cataria</i>							x				x		
Lamia	<i>Nepeta mussinii</i>		F		x						x			
Lamia	<i>Nepeta strictifolia</i>							x						
Faba	<i>Onobrychis arenaria</i>		F	x										
Faba	<i>Onobrychis cornuta</i>							x						
Faba	<i>Onobrychis radiata</i>							x						
Faba	<i>Onobrychis viciifolia</i>		F						x					
Astera	<i>Onopordum acanthium</i>		F		x									
Bora	<i>Onosma sericeum</i>		F		x	x								
Orchi	<i>Orchis coriophora</i>		F					x		x				
Orchi	<i>Orchis pinetorum</i>	<i>O. mascula ssp. pinetorum</i>	F										x	
Lamia	<i>Origanum vulgare</i>									x				
Aspar	<i>Ornithogalum balansae</i>													x
Aspar	<i>Ornithogalum gabrielianae</i>													x
Aspar	<i>Ornithogalum hajastanicum</i>					x	x							
Aspar	<i>Ornithogalum navaschinii</i>												x	
Oroban	<i>Orobanche alba</i>		F										x	
Oroban	<i>Orobanche caryophyllacea</i>							x						
Oroban	<i>Orobanche minor</i>		F						x					
Oroban	<i>Orobanche ramosa</i>							x						
Oroban	<i>Orobanche vitellina</i>									x				
Faba	<i>Oxytropis cyanea</i>	<i>Oxytropis albana</i>	F										x	x
Rham	<i>Paliurus spina-christi</i>									x				
Papa	<i>Papaver fugax</i>							x	x					
Papa	<i>Papaver lacerum</i>											x		
Papa	<i>Papaver pseudoorientale</i>							x						
Urti	<i>Parietaria judaica</i>			x										
Oroba	<i>Pedicularis armena</i>		F											x
Oroba	<i>Pedicularis condensata</i>		F						x				x	
Oroba	<i>Pedicularis sibthorpii</i>		F					x	x					
Oroba	<i>Pedicularis wilhelmsiana</i>							x						
Zygo	<i>Peganum harmala</i>		F		x			x						
Astera	<i>Petasites albus</i>								x					
Caryo	<i>Petrorhagia prolifera</i>									x				
Oroba	<i>Phelypaea tournefortii</i>		F					x	x					
Lamia	<i>Phlomis armeniaca</i>		F		x									
Lamia	<i>Phlomis pungens</i>				x									
Lamia	<i>Phlomis tuberosa</i>							x						
Astera	<i>Pilosella cymosa</i>												x	
Anac	<i>Pistacia mutica</i>							x						
Plant	<i>Plantago atrata</i>												x	
Orchi	<i>Platanthera chlorantha</i>	<i>Platanthera montana</i>							x				x	

Armenië; verslag van KNNV-natuur- en cultuurreis van 17 t/m 29 juni 2017

Cupres	<i>Platyclusus orientalis</i>	<i>Thuja orientalis</i>	F	x															
Polyga	<i>Polygala papilionacea</i>									x									
Polyga	<i>Polygala transcaucasica</i>										x								
Polyga	<i>Polygala vulgaris</i>			x															
Aspara	<i>Polygonatum orientale</i>		F								x								
Polygo	<i>Polygonum alpinum</i>								x										
Polygo	<i>Polygonum aviculare</i>			x					x										
Polygo	<i>Polygonum bistorta</i>									x									
Portu	<i>Portulaca oleracea</i>			x															
Rosa	<i>Potentilla crantzii</i>		F					x											x
Rosa	<i>Potentilla recta</i>			x															
Rosa	<i>Potentilla reptans</i>			x															
Rosa	<i>Potentilla supina</i>			x															
Apiac	<i>Prangos ferulacea</i>								x										
Primu	<i>Primula algida</i>		F																x
Primu	<i>Primula auriculata</i>									x									
Primu	<i>Primula ruprechtii</i>										x								
Lamia	<i>Prunella vulgaris</i>							x											
Aster	<i>Psephellus dealbatus</i>		F						x				x						
Ranun	<i>Pulsatilla armena</i>																	x	x
Pyro	<i>Pyrola media</i>										x								
Ranun	<i>Ranunculus brachylobus</i>																		x
Ranun	<i>Ranunculus caucasicus</i>										x								
Ranun	<i>Ranunculus illyricus</i>																	x	
Brass	<i>Rapistrum rugosum</i>			x															
Resed	<i>Reseda lutea</i>			x															
Oroba	<i>Rhinanthus mediterraneus</i>								x										
Oroba	<i>Rhinanthus minor</i>		F								x								
Erica	<i>Rhododendron caucasicum</i>										x								
Oroba	<i>Rhynchosorys orientalis</i>		F							x									
Bora	<i>Rindera lanata</i>								x	x									
Brass	<i>Rorippa amphibia</i>										x								
Rubi	<i>Rubia tinctorum</i>							x											
Polygo	<i>Rumex spec.</i>										x								
Polygo	<i>Rumex acetosa</i>										x								
Polygo	<i>Rumex scutatus</i>										x								
Amar	<i>Salsola tragus</i>			x															
Lamia	<i>Salvia aethiopis</i>							x											
Lamia	<i>Salvia armena</i>										x								
Lamia	<i>Salvia armeniaca</i>									x									
Lamia	<i>Salvia hydrangea</i>		F						x										
Lamia	<i>Salvia nemorosa</i>		F					x		x									
Lamia	<i>Salvia sclarea</i>									x									
Lamia	<i>Salvia spinosa</i>							x											
Lamia	<i>Salvia verticillata</i>							x											
Lamia	<i>Salvia virgata</i>								x					x					
Adox	<i>Sambucus nigra</i>		F											x					
Adox	<i>Sambucus tigranii</i>								x										
Rosa	<i>Sanguisorba minor</i>								x										
Caryo	<i>Saponaria officinalis</i>			x															
Saxi	<i>Saxifraga cymbalaria</i>								x										
Dips	<i>Scabiosa bipinnata</i>								x										
Dips	<i>Scabiosa georgica</i>													x	x	x			
Dips	<i>Scabiosa micrantha</i>								x										
Dips	<i>Scabiosa rotata</i>		F		x														

Armenië; verslag van KNNV-natuur- en cultuurreis van 17 t/m 29 juni 2017

Cyper	<i>Scirpus holoschoenus</i>					x								
Caryo	<i>Scleranthus annuus</i>												x	
Caryo	<i>Scleranthus perennis</i>													x
Scrop	<i>Scrophularia chrysantha</i>		F						x					x
Scrop	<i>Scrophularia ilvensis</i>								x					
Scrop	<i>Scrophularia olympica</i>								x					
Scrop	<i>Scrophularia orientalis</i>		F		x				x				x	
Scrop	<i>Scrophularia scopolii</i>								x					
Lamia	<i>Scutellaria orientalis</i>		F		x	x	x	x					x	
Faba	<i>Securigera varia</i>			x		x								
Crass	<i>Sedum pallidum</i>										x		x	
Crass	<i>Sedum pilosum</i>	<i>Prometheum pilosum</i>	F											x
Crass	<i>Sempervivum transcaucasicum</i>		F											x
Rosa	<i>Sibbaldia parviflora</i>		F							x				x
Lamia	<i>Sideritis montana</i>					x		x		x				
Caryo	<i>Silene cephalantha</i>								x					
Caryo	<i>Silene chlorifolia</i>									x			x	
Caryo	<i>Silene compacta</i>		F										x	
Caryo	<i>Silene cretica</i>												x	
Caryo	<i>Silene dianthoides</i>													x
Caryo	<i>Silene dichotoma</i>					x								
Caryo	<i>Silene eremitica</i>									x				
Caryo	<i>Silene italica</i>							x	x					
Caryo	<i>Silene lasiantha</i>								x					
Caryo	<i>Silene latifolia</i>													x
Caryo	<i>Silene multifida</i>									x				
Caryo	<i>Silene saxatilis</i>	<i>S. ruprechtii</i>								x				x
Caryo	<i>Silene spergulifolia</i>		F					x						
Caryo	<i>Silene vulgaris</i>			x										
Aster	<i>Silybum marianum</i>				x									
Bras	<i>Sinapis arvensis</i>			x										
Bras	<i>Sisymbrium altissimum</i>			x										
Apia	<i>Smyrniium perfoliatum</i>										x			
Faba	<i>Sophora alopecuroides</i>	<i>Pseudosophora alopecuroides</i>	F	x	x									
Lamia	<i>Stachys atherocalyx</i>		F		x		x	x						
Lamia	<i>Stachys balansae</i>								x					
Lamia	<i>Stachys cretica</i>							x						
Lamia	<i>Stachys iberica</i>							x						
Lamia	<i>Stachys inflata</i>		F		x		x							
Lamia	<i>Stachys lavandulifolia</i>		F					x						
Lamia	<i>Stachys macrantha</i>	<i>Betonica macrantha</i>								x	x			
Lamia	<i>Stachys macrostachya</i>	<i>Betonica orientalis</i>						x						
Lamia	<i>Stachys germanica</i>										x			
Lamia	<i>Stachys palustris</i> (?)		F			x								
Lamia	<i>Stachys sylvatica</i>											x		
Caryo	<i>Stellaria media</i>			x										
Poac	<i>Stipa arabica</i> (?)		F					x						x
Bora	<i>Symphytum asperum</i> var. <i>armeniicum</i>				x									
Tamar	<i>Tamarix ramosissima</i>					x								
Aster	<i>Tanacetum coccinea</i>													x
Aster	<i>Tanacetum parthenifolium</i>											x		
Aster	<i>Taraxacum stevenii</i>													x
Lamia	<i>Teucrium chamaedrys</i>									x	x	x		

Lamia	<i>Teucrium orientale</i>		F		x	x								
Lamia	<i>Teucrium polium</i>		F		x	x				x				
Ranun	<i>Thalictrum simplex</i>		F		x									
Lamia	<i>Thymus kotschyanus</i>		F				x						x	
Aster	<i>Tomanthea daralaghezica</i>		F				x							
Apia	<i>Torilis arvensis</i>					x								
Aster	<i>Tragopogon reticulatus (?)</i>		F				x							
Zygo	<i>Tribulus terrestris</i>													x
Faba	<i>Trifolium alpestre</i>						x							
Faba	<i>Trifolium aureum</i>							x						
Faba	<i>Trifolium canescens</i>							x						
Faba	<i>Trifolium hybridum</i>							x						
Faba	<i>Trifolium repens</i>			x										
Faba	<i>Trifolium trichocephalum</i>							x					x	
Poac	<i>Trisetum flavescens</i>						x							
Ranu	<i>Trollius ranunculinus</i>								x					
Bras	<i>Turritis glabra</i>												x	
Apia	<i>Turgenia latifolia</i>			x		x								
Urti	<i>Urtica dioica</i>			x										
Eric	<i>Vaccinium myrtillus</i>								x					
Vale	<i>Valeriana alliariifolia</i>								x					
Vale	<i>Valeriana officinalis</i>						x							
Melant	<i>Veratrum lobelianum</i>								x					
Scro	<i>Verbascum lychnitis</i>		F		x									
Scro	<i>Verbascum marschallianum</i>	<i>Verbascum orientale</i>	F		x									
Scro	<i>Verbascum phoenicum</i>												x	
Scro	<i>Verbascum saccatum</i>								x					
Verbe	<i>Verbena officinalis</i>				x									
Scro	<i>Veronica anagallis-aquatica</i>							x						
Scro	<i>Veronica gentianoides</i>		F					x					x	
Scro	<i>Veronica orientalis</i>		F										x	
Faba	<i>Vicia balansae</i>						x		x					
Faba	<i>Vicia elegans</i>		F			x								
Apoc	<i>Vinca herbacea</i>			x										
Apoc	<i>Vincetoxicum acutum</i>					x								
Aster	<i>Xeranthemum squarrosum</i>				x					x				
Lamia	<i>Ziziphora tenuior</i>							x						
Zygo	<i>Zygophyllum fabago</i>			x		x								

Hier volgen ter verlichting nog wat foto's van mooie plantenwaarnemingen. (alle foto's: Ad. Littel)

Astragalus strictifolius (fam. Fabaceae)

Echium russicum (fam. Boraginaceae)

Stachys lavanduliflora (fam. Lamiaceae)

Astracantha microcephala (fam. Fabaceae)

Gladiolus kotschyanus (fam. Iridaceae)

Pedicularis sibthorpii (fam. Orobanchaceae)

Beta corolliflora (fam. Amaranthaceae)

Jurinella subacaulis (fam. Asteraceae)

Overzicht van waargenomen soorten vogels (coördinatie: Soan Lan Ie)

Verantwoording

In totaal zijn 105 soorten vogels waargenomen. De meeste waarnemingen zijn gedaan op basis van parate kennis, waarbij vooral dank uitgaat naar Jos van Oostveen, die veel vogelervaring in de Kaukasus heeft. In moeilijke gevallen, alsmede bij de verslaglegging achteraf zijn vooral geraadpleegd:

- Grant, Peter J. (2000). 'ANWB Vogelgids van Europa'. Uitg. Tirion, Baarn.
- Jonsson, Lars (1994). 'Vogels van Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten'. Uitg. Tirion, Baarn.
- Cramp, Stanley, et al. (1977 – 1994, edit.). 'Handbook of the birds of Europe the Middle East and North Africa'. 9 vols., Oxford Univ. Press, Oxford/London/etc.
- en het internet.

De volgorde van de hier opgesomde families is gebaseerd op Peterson, R.T., G. Mountfort & P.A.D. Hollom (1994). *Petersons vogelgids van alle Europese vogels*. 21^e druk, Uitg. Thieme, Baarn.

Waargenomen soorten

<u>Familie futen</u>	<u>Podicipedidae</u>
Fuut	<i>Podiceps cristatus</i>
<u>Familie aalscholvers</u>	<u>Phalacrocoracidae</u>
Aalscholver	<i>Phalacrocorax carbo</i>
<u>Familie reigers</u>	<u>Ardeidae</u>
Kwak	<i>Nycticorax nycticorax</i>
Koereiger	<i>Ardeola ibis</i>
Blauwe reiger	<i>Ardea cinerea</i>
<u>Familie ooievaars</u>	<u>Ciconiidae</u>
Ooievaar	<i>Ciconia ciconia</i>
<u>Familie roofvogels (div. namen)</u>	<u>Accipitridae</u>
Wespendief	<i>Pernis apivorus</i>
Lammergier	<i>Gypaetus barbatus</i>
Aasgier	<i>Neophron percnopterus</i>
Vale gier	<i>Gyps fulvus</i>
Buizerd	<i>Buteo buteo</i>
Arendbuizerd	<i>Buteo rufinus</i>
Schreeuwarend	<i>Aquila pomarina</i>
Steenarend	<i>Aquila chrysaetos</i>
Dwergarend	<i>Hieraetus pennatus</i>
<u>Familie valken</u>	<u>Falconidae</u>
Torenvalk	<i>Falco tinnunculus</i>
<u>Familie kwartels, fazanten en kwartels</u>	<u>Phasianidae</u>
Patrijs	<i>Perdix perdix</i>
Kwartel	<i>Coturnix coturnix</i>
<u>Familie rallen</u>	<u>Rallidae</u>
Waterhoen	<i>Gallinula chloropus</i>
Meerkoet	<i>Fulica atra</i>
<u>Familie meeuwen</u>	<u>Laridae</u>
Armeense meeuw	<i>Larus armenicus</i>
<u>Familie duiven</u>	<u>Columbidae</u>
Houtduif	<i>Columba palumbus</i>
Turkse tortel	<i>Streptopelia decaocto</i>

Palmtortel	<i>Streptopelia senegalensis</i>
<u>Familie koekoeken</u>	<u>Cuculidae</u>
Koekoek	<i>Cuculus canorus</i>
<u>Familie gierzwaluwen</u>	<u>Apodidae</u>
Gierzwaluw	<i>Apus apus</i>
Alpengierzwaluw	<i>Apus melba</i>
<u>Familie bijeneters</u>	<u>Meropidae</u>
Bijeneter	<i>Merops apiator</i>
<u>Familie scharrelaars</u>	<u>Coraciidae</u>
Scharrelaar	<i>Coracias garrulus</i>
<u>Familie hoppen</u>	<u>Upupidae</u>
Hop	<i>Upupa epops</i>
<u>Familie spechten</u>	<u>Picidae</u>
Grote bonte specht	<i>Dendrocopus major</i>
Syrische bonte specht	<i>Dendrocopus syriacus</i>
Middelste bonte specht	<i>Dendrocopus medius</i>
<u>Familie leeuweriken</u>	<u>Alaudidae</u>
Kuifleeuwerik	<i>Galerida cristata</i>
Veldleeuwerik	<i>Eremophila (=Alauda) arvensis</i>
Strandleeuwerik	<i>Eremophila alpestris</i>
<u>Familie zwaluwen</u>	<u>Hirundinidae</u>
Oeverzwaluw	<i>Riparia riparia</i>
Rotszwaluw	<i>Ptyonoprogne (= Hirundo) rupestris</i>
Boerenzwaluw	<i>Hirundo rustica</i>
Huiszwaluw	<i>Delichon urbica</i>
<u>Familie kwikstaarten en piepers</u>	<u>Motacillidae</u>
Duinpieper	<i>Anthus campestris</i>
Boompieper	<i>Anthus trivialis</i>
Kaukasische waterpieper	<i>Anthus coutellii</i>
Gele kwikstaart	<i>Motacilla flava</i>
Balkan kwikstaart	<i>Motacilla feldegg</i> (NB: ook ssp. van <i>flava</i>)
Witte kwikstaart	<i>Motacilla alba</i>
<u>Familie waterspreeuwen</u>	<u>Cinclidae</u>
Waterspreeuw	<i>Cinclus cinclus</i>
<u>Familie winterkoningen</u>	<u>Troglodytidae</u>
Winterkoning	<i>Troglodytus troglodytus</i>
<u>Familie heggemussen</u>	<u>Prunellidae</u>
Alpenheggemus	<i>Prunella collaris</i>
<u>Familie lijsters</u>	<u>Turdidae</u>
Rosse waaierstaart	<i>Cercotrichas galactotes</i>
Roodborst	<i>Erithacus rubecula</i>
Zwarte roodstaart	<i>Phoenicurus ochruros</i>
Gekraagde roodstaart	<i>Phoenicurus phoenicurus</i>
Paapje	<i>Saxicola rubetra</i>
Aziatische roodborsttapuit (onders.)	<i>Saxicola maurus</i>
Perzische roodborst	<i>Irania gutturalis</i>
Tapuit	<i>Oenanthe oenanthe</i>
Blonde tapuit	<i>Oenanthe hispanica</i>
Oosterse blonde tapuit (onders.)	<i>Oenanthe hispanica</i>
Bonte tapuit	<i>Oenanthe pleschanka</i>

Rode rotslijster	<i>Monticola saxatilis</i>
Blauwe rotslijster	<i>Monticola solitarius</i>
Merel	<i>Turdus merula</i>
Zanglijster	<i>Turdus philomelos</i>
<u>Familie oude-wereld-zangers</u>	<u>Sylviidae</u>
Cetti's zanger	<i>Cettia cetti</i>
Oostelijke vale spotvogel (onders.)	<i>Hippolais pallida</i>
Grasmus	<i>Sylvia communis</i>
Zwartkop	<i>Sylvia atricapilla</i>
Ménétries' zwartkop	<i>Sylvia mystacea</i>
Groene fitis (onders.)	<i>Phylloscopus nitidus</i>
Kaukasische tjiftjaf	<i>Phylloscopus lorenzii</i>
<u>Familie mezen</u>	<u>Parfidae</u>
Kuifmees	<i>Parus cristatus</i>
Zwarte mees	<i>Parus ater</i>
Pimpelmees	<i>Parus caeruleus</i>
Koolmees	<i>Parus major</i>
<u>Familie boomklevers</u>	<u>Sittidae</u>
Rotsklever	<i>Sitta neumayer</i>
<u>Familie rotskruiper</u>	<u>Tichodromadidae</u>
Rotskruiper	<i>Tichodroma muraria</i>
<u>Familie wielewalen</u>	<u>Oriolidae</u>
Wielewaal	<i>Oriolus oriolus</i>
<u>Familie klauwieren</u>	<u>Laniidae</u>
Grauwe klauwier	<i>Lanius collurio</i>
Kleine klapekster	<i>Lanius minor</i>
<u>Familie kraaien</u>	<u>Corvidae</u>
Gaai	<i>Garrulus glandarius</i>
Ekster	<i>Pica pica</i>
Alpenkauw	<i>Pyrrhocorax graculus</i>
Alpenkraai	<i>Pyrrhocorax pyrrhocorax</i>
Roek	<i>Corvus frugilegus</i>
Bonte kraai	<i>Corvus corone cornix</i>
Raaf	<i>Corvus corax</i>
<u>Familie spreeuwen</u>	<u>Sturnidae</u>
Rose spreeuw	<i>Pastor (= Sturnus) roseus</i>
<u>Familie mussen</u>	<u>Passeridae</u>
Huisemus	<i>Passer domesticus</i>
Ringmus	<i>Passer montanus</i>
Rotsmus	<i>Petronia petronia</i>
Sneeuwvink	<i>Montifringilla nivalis</i>
<u>Familie vinken</u>	<u>Fringillidae</u>
Vink	<i>Fringilla coelebs</i>
Groenling	<i>Carduelis chloris</i>
Putter	<i>Carduelis carduelis</i>
Kneu	<i>Carduelis cannabina</i>
Roodmus	<i>Carpodacus erythrinus</i>
Goudvink	<i>Pyrrhula pyrrhula</i>
Rode bergvink	<i>Rhodopechys sanguinea</i>
<u>Familie gorzen</u>	<u>Emberizidae</u>
Grijze gors	<i>Emberiza cia</i>
Ortolaan	<i>Emberiza hortulana</i>

Zwartkopgors
Grauwe gors

Emberiza melanocephala
Miliaria (= Emberiza) calandra

Hop op karavanserai Selim Pas

Zwartkopgors bij kerk van Amberd

Gele kwikstaart op Selim Pas

Gekraagde roodstaart (oostelijke vorm) bij Haghartsin

(deze 4 foto's: Ad. Littel)

Waargenomen soorten reptielen en amfibieën

(door Jos van Oostveen)

Verantwoording

Er was in de reisgroep geen specialist voor amfibieën en reptielen aanwezig. Jos heeft met behulp van enkele websites toch een aantal soorten kunnen uitzoeken.

De kikkers en padden zijn op naam gebracht via <http://amphiweb.org/lists/sound.shtml>

Een mooie veldgids is ook: Andreas Nöllert & Christel Nöllert (2001): 'Amfibieëngids van Europa'. Uitg. Tirion Natuur, Baarn. Bij de soorten reptielen staan de gebruikte websites apart vermeld.

Waargenomen amfibieën:

Bufo variabilis (oostelijke groene pad)
Hyla arborea (boomkikker)
Pelophylax (of *Rana*) *ridibundus* (meerkikker)

Waargenomen reptielen:

Lacerta media (een soort 'smaragdhagedis')
via <https://observation.org/waarneming/view/136426782>
Lacerta agilis (zandhagedis)
via <http://lietraloe.com/article/zandhagedis>
(Para)laudakia caucasia (Kaukasische agame)
via <https://de.wikipedia.org/wiki/Paralaudakia>

Boomkikker bij Haghartzin

(foto's van kikker, agame, vlinders en gaasvleugeligen: Ad. Littel)

Kaukasische agame bij Haghpap

Argynnis pandora (kardinaalsmantel)

Satyrus amasinus ('Amasische' saterzandoog; Aziatische soort)

Overzicht waargenomen soorten vlinders (door Ad. Littel)

Hier wordt een overzicht gegeven van de tijdens de Armeniëreis door Ad. Littel waargenomen soorten vlinders. De aandacht ging vrijwel uitsluitend uit naar dagactieve vlinders. Van de meeste soorten zijn ook exemplaren verzameld, gedood en in Nederland geprepareerd. Deze dieren verblijven in de collectie van Ad. Littel. Een foto-overzicht hiervan is aanvraagbaar.

Voor de herkenning en naamgeving is vooral Tolman & Lewington (1999) gebruikt. Dat geldt ook voor de Nederlandse namen. Voor enkele oostelijke soorten bracht de fotogids van Baytas (2007) uitkomst of althans ondersteunende argumenten. De weinige nachtvlinders zijn benoemd met Waring et. al. (2006). Enkele opmerkelijk fotogenieke gaasvleugeligen zijn benoemd met Haupt & Haupt (1993). De indeling in vlinderfamilies volgt de ingrijpende reorganisatie die de afgelopen 20 jaar plaatsvond. Zie o.a. Noordijk et. al. (2010).

Geciteerde literatuur:

Baytas, Ahmet (2007): '*A field guide to the butterflies of Turkey*'. Uitg. NTV Yayilari, Istanbul.

Haupt, Joachim & Hiroko Haupt (1993): '*Insekten und Spinnentiere am Mittelmeer*'. Kosmos Naturführer, Franckh-Kosmos Verlag GMBH, Stuttgart.

Noordijk, Jinze, Roy Kleukers, Erik van Nieukerken & André van Loon (2010, red.): '*De Nederlandse biodiversiteit*'. Nederlandse Fauna deel 10, NCB Naturalis en EIS – Nederland, Leiden.

Tolman, Tom & Richard Lewington (1999): '*De nieuwe vlindergids; 450 soorten van Europa en Noordwest-Afrika*'. Uitg. Tirion, Baarn.

Waring, Paul, Martin Townsend & Richard Lewington (2006): '*Nachtvlinders; veldgids met alle in Nederland en België voorkomende soorten*'. Uitg. Tirion, Baarn.

Familie Papilionidae (grote pages)

<i>Papilio machaon</i> (Linnaeus, 1758)	(koninginnepage)
<i>Iphiclides podalirius</i> (Linnaeus, 1758)	(koningepage)
<i>Parnassius apollo</i> (Linnaeus, 1758)	(Apollovlinder). Een groot ♀ op foto.

Familie Pieridae (witjes)

<i>Aporia crataegi</i> (Linnaeus, 1758)	(groot geaderd witje)
<i>Pieris brassicae</i> (Linnaeus, 1758)	(groot koolwitje)
<i>Pieris rapae</i> (Linnaeus, 1758)	(klein koolwitje)
<i>Pieris napi</i> (Linnaeus, 1758)	(klein geaderd witje)
<i>Pontia daplidice</i> (Linnaeus, 1758)	(resedawitje) NB: <i>Pontia edusa</i> (oostelijk resedawitje) kan niet worden uitgesloten; de soorten zijn uiterlijk niet te onderscheiden.
<i>Anthocharis cardamines</i> (Linnaeus, 1758)	(oranjetipje)
<i>Colias hyale</i> (Linnaeus, 1758)	(gele luzernevlinder)
<i>Colias croceus</i> (Geoffroy in Fourcroy, 1785)	(oranje luzernevlinder)
<i>Colias erate</i> (Esper, 1804)	(oostelijke luzernevlinder). NB: de witte vorm is verzameld.
<i>Gonepteryx rhamni</i> (Linnaeus, 1758)	(citroentje)

Familie Lycaenidae (blauwtjes en kleine pages)

<i>Callophrys rubi</i> (Linnaeus, 1758)	(groentje)
<i>Lycaena t. tityrus</i> (Poda, 1761)	(bruine vuurvvlinder)
<i>Celastrina argiolus</i> (Linnaeus, 1758)	(boomblauwtje) NB: conform, want zeer kleine vlekjes op onderzijde.
<i>Glaucopteryx alexis</i> ((Poda, 1761)	(bloemenblauwtje)
<i>Aricia agestis</i> (Denis & Schiffermüller, 1775)	(bruin blauwtje)
<i>Plebeius argus</i> (Linnaeus, 1758)	(heideblauwtje)
<i>Plebeius pyrenaica</i> (Boisduval, 1840)	(zuidelijk manschildblauwtje)
<i>Polyommatus bellargus</i> (Rottemburg, 1775)	(Adonisblauwtje)
<i>Polyommatus amandus</i> (Schneider, 1792)	(wikkeblauwtje); NB: zeer waarschijnlijk
<i>Polyommatus eroides</i> (Frivaldsky, 1835)	(bremblauwtje); NB: zeer waarschijnlijk
<i>Polyommatus icarus</i> (Rottemburg, 1775)	(Icarusblauwtje)

Familie Nymphalidae (verzamelgroep; geen Ned. Naam)

Subfamilie Libytheinae (snuitvlinders)

<i>Libythea celtis</i> (Laicharting, 1782)	(snuitvlinder of celtisvlinder)
--	---------------------------------

Subfamilie Nymphalinae (schoenlappers e.d.)

- Limenitis reducta* (Staudinger, 1901) (blauwe ijsvogelvinder)
Aglais urticae ssp. ischnusa (Hübner, 1824) (kleine vos); NB: ondersoort met minder zwarte vlekken op voorvleugel.
Argynnis pandora (Denis & Schiffermüller, 1775) (kardinaalsmantel)
Argynnis a. aglaja (Linnaeus, 1758) (grote parelmoervlinder)
Argynnis niobe (Linnaeus, 1758) (duinparelmoervlinder)
Melithaea arduinna (Freyer, 1836) (centaurieparelmoervlinder)
Melithaea didyma (Esper, 1779) (tweekleurige parelmoervlinder); NB: ondersoort onduidelijk
Melithaea d. diamina (Esper, 1789) (woudparelmoervlinder)

Subfamilie Satyrinae (zandoogjes)

- Melanargia russiae ssp. cleanthe* (Boisduval, 1833) (zuidelijk dambordje)
Melanargis larissa (Geyer, 1828) (oostelijk dambordje)
Hipparchia volgensis (Kudrna, 1975) (Balkanheivlinder); NB: lastig onderscheid met *H. semele*.
Satyrus amasinus (auteur?) ('Amasische' saterzandoog); NB: een Voorzatische soort.
Brintesia circe (Fabricius, 1775) (witbandzandoog)
Erebia medusa (Denis & Schifferemüller, 1775) (voorjaarserebia); NB: tegen de verwachting alleen deze soort.
Maniola cf. telmessia (Zeller, 1847) (Levant bruin zandoogje); NB: geen absoluut verschil met *M. jurtina* (bruin zandoogje), maar gekozen op grond van stevige donderbruine veeg op voorvleugel en het gebied van waarneming. Aan de westkant van Turkije zijn verschillende soorten beschreven, deels per O-Ageïsch eiland een endem, die zelfs op mannelijke genitalia niet scherp kunnen worden gedefinieerd. Ten westen daarvan komt alleen *M. jurtina* voor.
Coenonympha t. tullia (Müller, 1764) (veenhuibeestje)
Coenonympha arcania (Linnaeus, 1758) (tweekleurig hooibeestje)
Coenonympha leander (Esper, 1784) (Turks hooibeestje)
Coenonympha symphyta (auteur?) ('Lederers' hooibeestje); NB: Aziatische soort

Familie Hesperidae (dikkopjes)

- Erynnis tages* (Linnaeus, 1758) (bruin dikkopje)
Thymelicus sylvestris (Poda, 1761) (geelsprietdikkopje)

Familie Sphingidae (pijlstaartvlinders)

- Macroglossum stellatarum* (Linnaeus, 1758) (kolibrivlinder); NB: zichtwaarneming

Familie Erebidae (beren s.l.)

Subfamilie Arctiinae (echte beren)

- Arctia villica* (Linnaeus, 1758) (roomvlekbeer)
Amata phegea (Linnaeus, 1758) (phegeavlinder)

ADDENDUM

Uit de insectenorde van de Planipennia (gaasvleugeligen) vielen de volgende soorten nogal op door hun sierlijkheid:

Familie Ascalaphidae

Libelloides rhomboideus (Schneider, 1845); NB: in het Middellandse zeegebied komen andere soorten voor met minder geel op de voorvleugels.

Familie Nemopteridae

Nemoptera sinuata (Olivier, 1811)

Libelloides rhomboideus

Nemoptera sinuata

Kerk en burchtruïne van Amberd, op de voet van de berg Aragats